

ORD & SAG 29

ISSN 0108-8025

Udgivet december 2009 af
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet

Redaktion: Viggo Sørensen

Layout: Kirsten Lyshøj

Omslagsfoto: Sommer i Universitetsparken, Jakob Mark/AU-foto

Trykt 1000 eksemplarer af Fællestrykkeriet, Aarhus Universitet

ORD & SAG tjener et dobbelt formål:

- 1) Publicering af videnskabelige artikler med emner inden for fagområderne dialektologi, ældre landbokultur, filologi og sociolingvistik – altså fortrinsvis baseret på et jysk materiale. Sådanne artikler er alle fagfællebedømte forud for publiceringen. I dette nummer optages siderne 5-56 af videnskabelige artikler.
- 2) Orientering til en bred offentlighed om centrets virke, Jysk Ordbogs redaktion samt om, hvad der i øvrigt publiceres på og om jysk dialekt. I dette nummer optager sådant stof siderne 2-4 og 57-64.

INDHOLD:

Viggo Sørensen: Beretning fra center og ordbog	2
Jens Chr. Højensgård: En ny og sørgelig vise på vendelbomål	4
Henrik Hovmark: Ude og hjemme – om brugen af retningsadverbier i Jylland og på Øerne	5
A. Peter Snabe: Et hidtil utrykt digt af Thøger Larsen – med efterskrift af Torben Arboe	28
Viggo Sørensen: At gennemskue det, <i>endsige</i> forklare det	37
Torben Arboe: Det afgørende stød – lidt om interjektionen <i>å'e</i> i jysk	48
Spørg ”Skautrup”	57
Fra arkiverne: En drukneulykke	60

Viggo Sørensen:

Året, der gik

– beretning fra center og ordbog

I 2009 voksede Jysk Ordbog lidt mere end året før. Der blev redigeret 186 spalter, 10 udtale- og 54 udbredelseskort kom til, og redaktionen nåede dermed frem til Jesus. Passende nok, sådan op mod jul. Men alligevel: jøsses – ikke længere? For få år siden var den årlige tilvækst dobbelt så stor, og det skulle gerne være normen. Værre endnu: de mange senest redigerede afsnit er endnu ikke lagt ud på nettet; dér slutter Jysk Ordbog stadig med Hæ-! Forklaringen er den samme som sidste år. Ordbogens medarbejdere har været nødt til at lægge en stor del af deres arbejdsindsats på andre felter – i ordbogens fremtidige interesse.

Vor yngste redaktør er netop ved at afslutte sin adjunktperiode, med al den undervisning og undervisningsforberedelse, det medfører. Fremover skulle der blive mere forskningstid (og dermed ordbogstid) til rådighed i stillingen.

En anden redaktør har bistået vor CLARIN-ansatte medarbejder med oversigter over og tilretninger i Jysk Ordbogs artikelstruktur, på grundlag af hvilke et helt lille hold it-studerende (ligeledes CLARIN-finansierede) er i gang med at forberede flytning af ordbogen til en ny database (med ny præsentation på nettet). Udarbejdelsen af disse oversigter har også drænet medhjælpsmidler, der skulle være brugt til opdatering af web-ordbogen. Arbejdet i CLARIN-regi får ende med udgangen af 2010, og vi må håbe, at den reducerede CLARIN-bevilling i mellemtiden vil blive spædet så meget op, at web-ordbogen sikres mod forældelse – en forældelse, der allerede er begyndt at vise sig i samspillet med ny browser-versioner.

Mens ovennævnte er engangsforeteelser, så er der andre sidebeskæftigelser, en redaktør til enhver tid må klare ud over ordbogsarbejdet – og som vi gerne varetager, fordi de er med til at synliggøre Jysk Ordbog i det faglige miljø og i offentligheden: faglige artikler, deltagelse i konferencer, besvarelse af forespørgsler etc. I år har to redaktører repræsenteret os på konferencer mv., én redaktør har bidraget til det universitetspublicerede værk *Modernitetens Verden*, en anden til det kommende værk *Dansk Sproghistorie*, og endelig har vi alle bidraget med artikler til festskrift for en højt skattet københavnsk kollega.

Midt i alle disse kapacitetsproblemer har det været en stor glæde at modtage frivillig hjælp fra Inge Friis og Niels Hald til indtastning af spørgelistebesvarelser. Med deres bidrag oven i vor faste sekretærs lange seje træk er nu 65% af ca. 3,3 mio. svar tilgængelige via edb, og lægger man hertil ældre (manuelt udarbejdede) lister og kort, har redaktionen hurtig adgang til 89% af det vigtige spørgelistemateriale (indsamlet siden 1949).

Ord & Sag er i år – som det vil fremgå af titelbladet – opdelt i en fagvidenskabelig del (hvis artikler vil tælle med, når forfatterens arbejdssteder modtager taksameterpenge fra forskningsministeriet) og en bredere orienterende del (vedrørende center, ordbog og hvad der i øvrigt angår jysk dialekt). Vi håber, at vore læsere knap vil bemærke skellet, men læse i hele hæftet med samme interesse.

Lad mig til slut ønske glædelig jul og godt nytår til ordbogens mange venner – meddelere, abonnenter, fagfæller og administratorer på Aarhus Universitet!

J.C. Højensgård, født 1913 i Saltum, er pens. overkirurg; gennem mange år har han været meddelel til Jysk Ordbog, og han har 1987 udgivet Saltum-dialektens Bøjningssystemer

Jens Chr. Højensgård: En ny og sørgelig vise på vendelbomål

(gendigtning af Bellman: Så lunka vi så småningom)

No luntjer A så småt åstæ
frå åltj jæt wrøwl å skæjeritj,
får no wel A ha row å fræ
– met lyw æ snå't fåbitj.
A töt tit, at lywe ku wær håt,
men så tow A mæ en bette swåt
– tow mæ jæn, tow mæ tow, kaski trej heller flier,
så tentj A intj så møj på lywe mier.

Men hwes A ga mæ te å tenk
– sånt lisså stel å intj for håt –
så wel A sæj jær uen å blenk,
at lywe, det æ gåt.
Mæ ka få en dram å kaski tow,
som mæ skøller nier i fræ å row
– bare tow heller trej heller fier, kaski fæm
(men så ma ajer da nåk bær mæ hjæm).

A tenker, Døjen ma wæ ho'r
å intj så næm å acceptier,
så derfor tår A tit en tor
– dæj hælder A dernier.
Å hwes intj, at de æ nåk mæ jæn,
så ka A da ta mæ nåk en jæn
– ta mæ jæn, ta mæ tow, ta mæ trej, ta mæ flier –
så tenker A nåk intj på Døjen mier.

(Lydskriften er et kompromis mellem A. Espegaards lydskrift
i Vendsysselsk Ordbog og almindelig dansk ortografi)

Forfatteren er adjunkt ved Afdeling for Dialektforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet, og redaktør ved Ømålsordbogen

Henrik Hovmark:

Ude og hjemme

– om brugen af retningsadverbier i Jylland og på Øerne

Indledning

I årene 1927-30 udkom hovedparten af Peter Skautrups beskrivelse af dialekten i Tvis (og Hodsager) sogne i nærheden af Holstebro, *Et Hardsysselmål* (Skautrup 1927-79). Beskrivelsen havde dialektens ordforråd som sit primære sigte og var organiseret efter emner. Under emnet *Tid og rum*, nærmere bestemt § 220 (*Her og der*), bemærker Skautrup at man i Tvis siger *nede på Mors* og *nede i Thy*. Der er ikke noget bemærkelsesværdigt i de to sproglige udtryk i sig selv. Det bemærkelsesværdige dukker først op i det øjeblik man kobler de sproglige udtryk til den geografiske virkelighed: Thy og Mors ligger nord for Tvis, og de fleste danskere vil være vant til at bruge *op* om noget der ligger nordpå, ikke *ned*. Men en sådan brug af *op* og *ned* er langt fra ukendt i dansk og kendes især fra de ældre dialekter, hvor man tilsvarende også kan støde på eksempler på *op* brugt om et sted der ligger mod syd (jf. Pedersen 2001).

Jeg har i en ph.d.-afhandling (Hovmark 2007) netop beskæftiget mig med brugen af ord som *op* og *ned*, de såkaldte retningsadverbier, især i dialekterne. Gruppen af retningsadverbier i dansk omfatter også ord som *ud*, *ind*, *hen*, *over*, *om*, *hjem* og *tilbage* og er altså ikke voldsomt stor. Til gengæld er det ord som bruges temmelig ofte, når vi skal beskrive hvor nogen eller noget befinder sig eller bevæger sig

hen. De er ikke obligatoriske, men vi vælger tit at indføre et af dem når vi taler sammen.

I en lang række tilfælde er de fleste danskere stort set enige om hvilket retningsadverbium man skal bruge. Man vil typisk sige *op til Norge* og *ned til Rom*, *op på hjerget* og *ned i dalen*. Men i andre tilfælde kan det være mere uklart hvilket retningsadverbium man synes passer bedst. Vil det fx være mest passende at sige *ned*, *ud* eller *over til Vietnam* når man befinder sig i Danmark? Og hvad siger vi egentlig når vi taler om de steder hvor vi jævnligt har ærinde? Hedder det *op*, *ned*, *ud*, *ind*, *over*, *om* eller *hen til lægen* (eller *Bilka* eller *farmor*)? Det kommer både an på hvad vi hver især har vænnet os til, og hvor vi befinder os når vi forholder os til lægen, Bilka eller farmor. De enkelte retningsadverbier kan også have forskellig betydning. Det gælder fx *op* og *ned*: *op til Norge* refererer til verdenshjørnet nord og Norges placering i forhold til Danmark på et kort, mens *op på hjerget* refererer til en niveauforskel. Variationen i brugen af retningsadverbierne er ikke forbeholdt dialekterne, den findes også i moderne dansk.

Jeg er til daglig ansat ved Ømålsordbogen på Københavns Universitet, og da jeg skrev min afhandling havde jeg derfor primært fokus på ømålene (dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn, Langeland, Ærø og omliggende småøer). Et meget vigtigt materiale i afhandlingen består således af nogle interview med ældre dialekttalende på øen Helnæs, der ligger ud for den sydvestfynske kyst (jf. Hovmark 2007:39-51). Jeg vil i den følgende artikel benytte lejligheden til at se nærmere på brugen af retningsadverbierne i jysk. Jeg vil tage udgangspunkt i nogle ældre beskrivelser af forskellige jyske dialekter. Det drejer sig som allerede nævnt om Skautrups beskrivelse af et hardsysselmål, og dertil kommer en lignende beskrivelse af morsingmålet (Skyum 1951-54) samt to specifikke beskrivelser af brugen af retningsadverbier og tilsvarende ord i henholdsvis ommersysselsk (Bjerregaard 1934) og vendsysselsk (Espegaard 1958). Jeg vil forsøge at perspektivere de jyske beskrivelser ved at jævnføre dem med de resultater jeg selv er nået frem til i min afhandling, men jeg vil samtidig se på hvordan de jyske forhold – måske – kan underbygge, supplere eller nuancere min egen beskrivelse.

Hvornår bruger vi retningsadverbierne?

Som nævnt er det ikke obligatorisk at indføje et retningsadverbium.¹ Begge de følgende sætninger er fuldt acceptable og meget almindelige:

jeg skal til lægen
jeg skal op/ned/ind/... til lægen

Men der må alligevel være en forskel på de to sætningers betydning. Lad mig kort beskrive hvilken generel betydningsforskel der kan siges at være knyttet til en sproglig konstruktion hvor der er brugt et retningsadverbium, og en konstruktion hvor der ikke er.

En væsentlig forskel består i at der i en sætning uden retningsadverbium (*skulle til lægen*) typisk er tale om en generel og almen kendt social aktivitet (jf. tilsvarende udtryk uden retningsadverbium som fx *tage på arbejde, gå i kirke osv.*), mens der i en sætning med retningsadverbium (*skulle op/ned/.. til lægen*) er tale om en konkret handling – en specifik talers konkrete bevægelse fra sit aktuelle opholdssted hen til en helt bestemt læge der har sin konsultation på en helt præcis adresse (jf. *tage hen/ned/ind/ ... på arbejdet, gå ind i kirken*) (jf. Pedersen 1997, Hovmark 2007:182-184).

En anden vigtig ting der sker når man bruger et retningsadverbium, er at taleren giver udtryk for hvordan han eller hun opfatter relationen til den person eller det sted der tales om. Nogle vil synes at relationen til den konkrete læge i eksemplet bedst kan beskrives med *op*, mens andre vil foretrække *ned* eller noget helt tredje (jf. også eksemplet med *ned, ud* eller *over til Vietnam* ovenfor). Man kan sige at talerens synspunkt og syn på det der tales om, bliver fremhævet når der bruges et retningsadverbium. Det ses tydeligt i en sætning som den følgende:

der lå 10-12 fiskerbåde ude i Assens havn

I denne sætning fortæller *ude* ikke noget om fiskerbådene og deres relation til havnen – både sejler ikke *ud* i en havn, de sejler *ind* i den. Brugen af *ude* må afspejle talerens opfattelse af sin egen relation til Assens havn. Man kan sige at taleren i denne sætning giver udtryk for

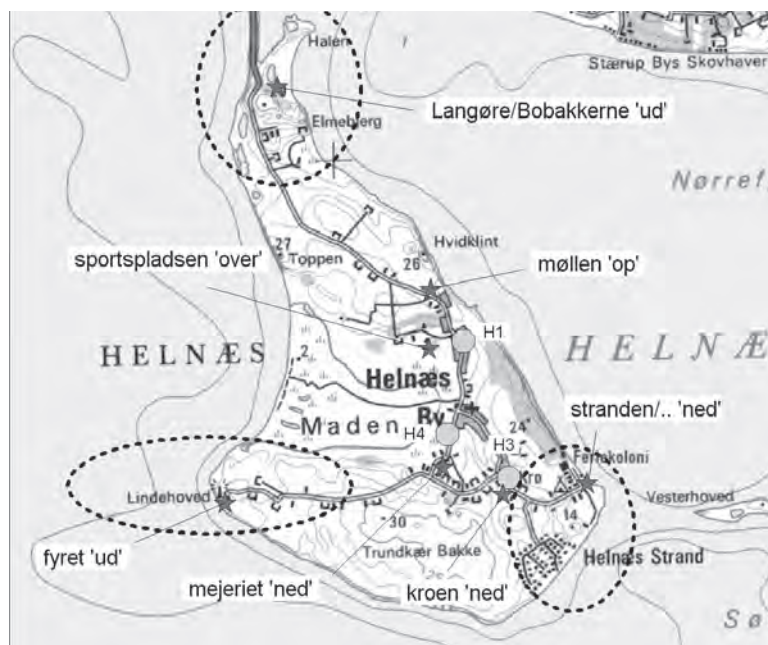
¹ Retningsadverbierne er dog en fast del af visse sproglige konstruktioner og forbindelser, og der er også sproglige konstruktioner hvor de kun vanskeligt eller sjældent udelades (jf. Hovmark 2007:181-184).

at han eller hun opfatter Assens som et *ud*-sted. Og man kan som sagt samtidig sige at brugen af *ude* trækker taleren og dennes synspunkt ind i sætningen og gør den nærværende i ytringen (jf. Harder et al. 1996:162f., Hovmark 2007:107-117). En udeladelse af *ude* vil fjerne forankringen til talerens synspunkt og gøre sætningen mere neutralt beskrivende: *der lå 10-12 fiskerbåde i Assens havn.*

Den generelle analyse af de sproglige konstruktioner henholdsvis med og uden retningsadverbium er en smule abstrakt, men to ting er vigtige at bide mærke i. Hvis man bruger et retningsadverbium gør det ytringen mere konkret, og man fremhæver samtidig relationen mellem talerens udgangspunkt eller synspunkt og de personer eller steder der tales om. Man kan mere populært sige at taleren melder sig aktivt på banen og peger på de konkrete personer eller steder der tales om, når der bruges et retningsadverbium. Men hvad betyder det egentlig i praksis? Hvordan, hvornår og hvor ofte bruger konkrete sprogbrugere bestemte retningsadverbier? Hvilke personer eller steder er det typisk der fremhæves eller peges på når vi bruger retningsadverbierne? Det var netop det jeg gerne ville undersøge i min afhandling. Jeg foretog derfor nogle interview med dialekttalende på Helnæs ud for den sydvestfynske kyst og registrerede deres brug (og ikke-brug) af retningsadverbier. Resultaterne gav ny viden om brugen af retningsadverbierne i dansk, men bekræftede også mere spredte iagttagelser der allerede fandtes i fx Ømålsordbogens samlinger. Som det vil fremgå af det følgende, bekræftes resultaterne også af de jyske kilder, der oven i købet kan bidrage med yderligere nuancer.

Helnæs

Hvis retningsadverbier er med til at fremhæve konkrete forhold og talerens personlige synsvinkel, vil man forvente at adverbierne ofte forekommer i forbindelse med personer og steder som sprogbrugerne har et konkret, personligt bekendtskab med. Det bekræftes i høj grad af undersøgelsen på Helnæs. På Kort 1 ses Helnæs ø. På kortet er angivet nogle lokaliteter som alle interviewpersonerne talte om, og hvilke retningsadverbier de brugte i omtalen af dem.

Kort 1: Brug af retningsadverbier på Helnæs.

Fælles for lokaliteterne er at alle interviewpersonerne havde (haft) konkrete erfaringer med dem. Typisk var der tale om steder hvor de havde (haft) jævnligt ærinde, fx på møllen, mejeriet, kroen eller sportspladsen. Når man skal forklare hvorfor forskellige sprogbrugere har vænnet sig til at bruge lige netop ét retningsadverbium, er det generelt en vigtig faktor at man har en jævnlig kontakt. Hvis man ofte kommer det samme sted, vil man også udveksle konkret information om at man skal hen til stedet eller har været der på et bestemt tidspunkt. Man vil også have tilbagelagt den konkrete fysiske rute derhen igen og igen. Begge dele er formodentlig stærkt medvirkende til at man på et tidspunkt lægger sig fast på hvordan man synes relationen til stedet er – og hvilket retningsadverbium man synes passer bedst (jf. Tversky 2003; Schank & Abelson 1977, Sternberg 1996:198-201, 331-333). Interviewpersonerne brugte også typisk retningsadverbier, og gerne ét bestemt, når de talte om deres familie og venner. Dette er også indlysende – her aflægger man jævnligt besøg, og kontakten er konkret og personlig.

Interviewpersonerne brugte ikke kun retningsadverbierne ved enkeltlokaliteter. De havde også kortlagt eller organiseret større områder af øen som steder af en bestemt type: Området omkring stranden var et *ned*-sted, og områderne omkring fyret samt Langøre mod nord var *ud*-steder. Men det er igen typisk at helnæsboerne havde en mere specifik, erfaringsrelateret grund til at skille de pågældende områder af øen ud og give dem en bestemt mærkat med et retningsadverbium. Områderne var karakteristiske og populært sagt ladet med betydning: Strandområdet var og er hjemsted for mange institutioner og aktiviteter: fiskeplads, feriekoloni, campingplads og sommerhusområde; det naturskønne og stærkt kuperede område omkring Langøre passerer alle på vejen til selve øen; og området omkring det høje fyr er øens forblæste yderpunkt.

Et mentalt kort

Det som undersøgelsen af helnæsboernes brug af retningsadverbier gav et indblik i, og som man kan se et udsnit af på Kort 1, er hvad man kunne kalde helnæsboernes *mentale kort* over deres omgivelser. De havde organiseret rummet og landskabet omkring sig, gjort det genkendeligt og fremhævet de steder som var mest karakteristiske, eller som spillede en stor rolle i dagligdagen, fx ved hjælp af sproglige udtryk som retningsadverbier eller stednavne. Vi danner alle sammen mentale kort over de omgivelser vi bevæger os rundt i, både de velkendte og de nye vi møder, hvis vi flytter til et andet sted, eller hvis vi er på rejse. Og vi bruger sproget til at organisere kortet. Undersøgelsen på Helnæs bekræfter at mentale kort ikke dannes som en mekanisk proces hvor alle dele af et landskab eller område (fx et byområde) kortlægges minutiøst og systematisk fra en ende af. De mentale kort fremhæver de elementer i landskabet som vi hæfter os ved, finder betydningsfulde og har brug for at forholde os til, og de dannes som en funktion af de handlinger vi foretager i landskabet (jf. fx Haynes 1981, Pick & Acredolo 1983, Bickel 1997).

Dialektarkiverne rummer en del optegnelser der kan give et glimt af mentale kort af den type som ses i materialet fra Helnæs. Det gælder også de jyske kilder som jeg har set lidt nærmere på. Bjerregaard fortæller at det i Ommersyssel fx hedder *ud til Randers* og *ned i Vendsyssel* (1934:35 og 36). Og Espegaard nævner at det i

Midtvevdsyssel hedder *ud til Ålborg, op til Børglum, ned til Sæby og hen til Tværsted* (1958:96). Eksemplerne fra Skautrups bog er måske de mest interessante fordi man her får et samlet billede af brugen af retningsadverbier ved både nære og fjerne lokaliteter, dvs. at man har mulighed for at tegne et ganske dækkende mentalt kort med retningsadverbier, ligesom på Hølnæs. På Kort 2 er det markeret hvilke retningsadverbier der bruges i Tvis ved lokalkendte steder uden for sognegrænsen (Skautrup 1927-79.II:87, 91-93). Hertil kommer brugen af retningsadverbier ved fjernere lokaliteter: *ovre i København, på Fyn, Sjælland, oppe i Vendsyssel* samt et væld af eksempler på brugen inden for Tvis sogn: *oppe ved landevejen, ved højene, i Møllen; nede ved Stationen, ved Storåen, i Kragbæk, Tvislund, Ure; ovre i Dalen, i Sønderhuset; henne i Stokvad, Solds, Nybo, Halgaard.*

Kort 2: Brug af retningsadverbier i Tvis ved lokalkendte steder uden for sognegrænsen (Skautrup 1927-79.II:87, 91-93).

Lokale fællesskaber og brug af retningsadverbier

Skautrups absolutte hovedmeddeler var hans egen mor. Det er imidlertid ikke ensbetydende med at det mentale kort der ses på Kort 2 kun gælder denne ene person. For det første gælder det også for Skautrup selv, men Skautrup konsulterede også andre meddelere på egnen (Skautrup 1927-79.I:7). Hvis man skal tro hvad Skautrup selv skriver, talte indbyggerne i Tvis sogn (i modsætning til Hodsager sogn) et nogenlunde homogent sprog i slutningen af 1920'erne, og under forudsætning af at Skautrups mors sprog(brug) var repræsentativt for sognets indbyggere, er det rimeligt at antage at Skautrups sprogbeskrivelse gengiver den ældre, "traditionelle" sprogbrug i Tvis sogn som helhed. Det er således sandsynligt at Kort 2, eller væsentlige dele af det, gengiver centrale elementer af et mentalt kort for en hel *gruppe* af danske sprogbrugere.

Vi værner os hver især som enkeltpersoner til at bruge bestemte retningsadverbier og lægger os fast på brugen af dem. Men vi indgår også i sociale fællesskaber, og det er derfor ikke så mærkeligt at hele grupper af sprogbrugere efterhånden kan blive enige om at bruge bestemte retningsadverbier der kan indgå i et fælles mentalt kort. Alle medlemmer af det samlede, danske sprogsamfund vil formodentlig være enige om at det hedder *op* til Norge og *ned* til Rom. Men kategoriseringen af rummet omkring os kan også foregå i mindre, lokale grupper af sprogbrugere, og her kan organiseringen af landskabet som nævnt være lidt anderledes (i Tvis sogn sagde man fx *nede i Thy*, ikke *oppe i Thy* som man med stor sandsynlighed ville sige i dag). Den slags lokale mentale kort får man jævnligt glimt af i det (ældre) dialektale materiale: på Helnæs og Sydfalster, i Vendsyssel og Ommersyssel, på Mors og i Tvis (jf. Hovmark 2007:133-141 og 145-147). Men lokale mentale kort over vigtige lokaliteter kan opstå til hver en tid hvor en gruppe af mennesker danner et stabilt fællesskab over et vist tidsrum, også nu til dags.²

² Forudsætningen for dannelsen af en fælles sproglig overenskomst (fx hvordan et mentalt kort skal se ud) er ikke nødvendigvis at man bor nøjagtig samme sted over flere generationer (som i et prototypisk traditionelt dialektsamfund), men først og fremmest at man indgår i et socialt og kommunikativt fællesskab. I øvrigt var de ældre dialektsamfund ikke altid så statiske endda (jf. Pedersen 2009:75-78). Skautrup nævner selv at Hodsager sogn er præget af stor indvandring (1927-79:7) og diskuterer dette forhold mere systematisk i en særskilt artikel (Skautrup 1921).

I det følgende belæg fra Ømålsordbogens samlinger fortæller en meddelelse fra lokaliteten Bruserup i Væggerløse sogn på Sydfalster i 1979 fx om hvilke retningsadverbier der bruges til at markere relationen til bestemte lokaliteter i det nære lokalmiljø (jf. Kort 3).

*Min svigersøn, sjællænder, har tit undret sig over at vi siger **nede på Nordfalster**, det er mod nord og det er opad, siger han. [...] For at tage det gamle Væggerløse Sogn sagde vi **ovre på Hasselø, oppe i Væggerløse**, [...] **ovre på Bøtø, oppe i Højjet, nede i Marrebæk, oppe i Radsbjerg** [...] **ovre i Idestrup, ude i Fiskebæk, ude i Nykøbing**. (Hovmark 2007:123)*

Kort 3: Relationer til bestemte lokaliteter, markeret med retningsadverbier, set fra Bruserup på Sydfalster (Ømålsordbogens samlinger).

Som det fremgår af følgende eksempel fra Langeland, har den fælles overenskomst om hvordan landskabet skulle organiseres ved hjælp af sproget undertiden været så fasttømret at det har kunnet danne basis for noget der ligner en norm. Man har kunnet identificere de fremmede eller udefrakommende ud fra deres brug af retningsadverbier og lignende udtryk:

Jamen vi kan med det samme høre når itte der er nogen der er stedkendt, når de der tilfældige fiskere der kommer oppe fra landet, de siger vesterude – det er over vester og sydvestude og over på dybet og oppe ved Rattet og nede i bugten – sådan er det. Og de der betegnelser dem kender de fremmede itte. (Hovmark 2007:121)

Det vil sige at disse sproglige udtryk også har haft potentialet til at blive associeret med gruppens egen identitet og de fremmedes position som udenforstående.

Det nære og det fremmede

Forskellen mellem det nære og det fremmede spiller en stor rolle i materialet fra Helnæs, og det forhold går igen i de jyske eksempler. Lad mig se på nogle flere eksempler på brug af retningsadverbier på Helnæs. For interviewpersonerne på Helnæs omfatter det nære ikke kun selve Helnæs (jf. Kort 1). De havde også en fælles, lokal opfattelse af hvilke retningsadverbier der skulle bruges ved forskellige steder i den umiddelbare nærhed af Helnæs. Det hed fx *op til Ebberup* og *hen til Hårby*. At der var tale om en lokal overenskomst på Helnæs, fremgår af en optegnelse fra Ungersbjerg hvor det oplyses at det her hedder *hen til Ebberup* og *over til Hårby* (jf. Kort 4). Af materialet fra Helnæs fremgår det også at man siger *ud til Assens/Odense*.

Kort 4: Brug af retningsadverbier for Ebberup og Hårby, set fra henholdsvis Helnæs og Ungersbjerg.

De omtalte steder ligger altså lidt længere væk, men stederne er ikke egentlig fremmede. Man kommer der måske ikke så tit, men på den anden side har alle i lokalsamfundet trods alt så meget at gøre med stederne at der kan udvikles en fælles lokal overenskomst om hvilket retningsadverbium der passende kan bruges. Derved adskiller de sig fra omtale af steder som Norge eller Rom. Her vil alle på Helnæs formodentlig også bruge det samme retningsadverbium, men der vil ikke være tale om en lokal overenskomst, for man vil sikkert sige det samme i både Tvis, Midtvevendsyssel – eller København, dvs. i hele det danske sprogsamfund. Materialet fra Helnæs viser at grader af nærhed spiller en stor rolle for interviewpersonerne. De opererer med en række ”cirkler” eller sfærer: inderst inde den enkelte person eller families hjem, og yderst fremmede rejssemål som fx Polen eller Norge.

Lad mig se lidt nærmere på de jyske eksempler. I sin artikel om ommersysselsk kredser Bjerregaard om nogle af de samme ting. Helt konkret skelner han mellem to sfærer: *hjemmebrug* og *hjemstavnsbrug*. Denne opdeling passer på nogle punkter på materialet fra Helnæs, men opdelingen kan nuanceres. Hjemstavnsbrug beskrives som ”den brug, der gøres, når ommerboen hjemmefra ser ud mod andre byer og andre egne”. Det svarer altså til typen *ud til Assens* eller *nede i Thy*. Hjemmebrug beskrives heroverfor som ”den brug, der gøres hjemme, d. v. s. i hus, gård og by” (Bjerregaard 1934:34). Bjerregaard sigter her til den lokale brug inden for en bymæssig bebyggelse e.l. – på Helnæs fx *ned til Stranden, over på sportspladsen* osv. – men også til omtale af bevægelse (og position) i huset og gården. Materialet fra Helnæs tyder imidlertid på at der måske bør skelnes mellem de to undergrupper af den såkaldte hjemmebrug, nemlig mellem bevægelse inden for en bymæssig bebyggelse og bevægelse inden for hus og gård. Jeg vil først se nærmere på den sidstnævnte undergruppe.

Ved bevægelser inden for huset og gården sigtes til 1) bevægelsen mellem rum i en bygning (og ind eller ud af bygninger) eller 2) bevægelsen indbyrdes mellem bygninger. I Ommersyssel hedder det fx *ind i stuen* når man kommer fra forstuen (dvs. entréen), og derfra *ind i sovekammeret*. Går man ad bagvejen kommer man først *ind i bryggerset*, derfra *ind i køkkenet* og til sidst *ind i sovekammeret*.

Brugen af *ind* afspejler ikke kun en bevægelse fra noget større og åbent til noget mindre, men også en bevægelse mod noget mere centralt. Der gør sig altså et centralitetsprincip gældende: De enkelte rum og deres funktion indgår i et hierarki hvor indgang og bryggers er det yderste og sovekammeret er det inderste og – fristes man til at sige – helligste. Dette princip er velkendt også i dag når vi bevæger os rundt imellem rummene i en bolig. Bjerregaards eksempler afslører imidlertid også et andet, for os mere ukendt princip. Det hedder nemlig *op i storstuen*, uanset hvor i huset man befinder sig, og tilsvarende *ned i forstuen* når man står i storstuen. Her synes der altså at være et andet princip på spil hvad angår huset og dets indre struktur eller logik. Det er ikke helt klart hvad *op-ned* refererer til i den nævnte brug, men som Bjerregaard selv nævner (1934:35), er der ikke nogen niveauforskel til stede, og derfor afspejler brugen måske en opfattelse af netop storstuen som et rum der ligger øverst i en eller anden form for hierarki, et rum for sig der er knyttet til højtider eller andre særlige begivenheder. Dette bekræftes af et par kommentarer hos Skyum (1951-54.II:154) der forklarer forbindelsen *at sidde øverst ved bordet* med at personen ”havde den fineste plads”, og tilsvarende at den der sad *øverst i skolen*, ”var den dygtigste”.³

Centralitetsprincippet genfindes ved bevægelse mellem gårdens bygninger – det hedder *ind i stuehuset* fra både gårdsplads og længer, og *ind i stalden* (dvs. hestestalden) fra gårdspladsen. Endnu et princip kommer imidlertid i spil i brugen af *over*, fx *over i stalden* eller *over i nøsset* (dvs. kostalden) når man kommer fra stuehuset. Sprogbrugerne hos Bjerregaard må forestille sig at der ligger forskellige akser eller tværlinjer i gårdrummet, akser som man overskrider når man bevæger sig mellem gårdrummets bygninger. Også dette princip er velkendt i dag – vi siger også *over gården*.

Det som er fælles for de nævnte bevægelser er imidlertid at man bevæger sig rundt internt inden for en enhed (huset, gården), og at brugen af retningsadverbier sker i overensstemmelse med et princip for hvordan de enkelte dele i en sådan enhed kan underopdeles. Og det dominerende princip er forestillingen om at bevæge sig fra noget

³ Skyum giver også andre eksempler på brug af retningsadverbier indendørs, men det fremgår desværre ikke altid hvad der er eller må være udgangspunktet ved de enkelte udtryk. Det er derfor svært at sige noget sikkert om ellers interessante forbindelser som *frem i stuen* og *hen i køkkenet*; mht. brugen af *frem*, jf. nedenfor.

ydre (eller mere åbent) til noget indre (eller mere centralt). Princippet genfindes i udtrykkene *ud på gaden* og *ud i marken* set fra gården – samt *ind i gården*, der også nævnes hos Bjerregaard. Her står man dog muligvis over for et grænsetilfælde. På et tidspunkt er der nemlig ikke længere tale om en intern organisering af hjemmets enhed, men derimod om at *hjemmet* som enhed bliver et samlet, centralt udgangspunkt, og at man herfra forholder sig til andre, omkringliggende enheder. Når man går ud på gaden, bevæger man sig på den ene side fra en mindre, lukket enhed (hus eller gård) – og ud, ligesom når man bevæger sig fra huset og ud på gårdspladsen. På den anden side forlader man også hjemmets grænse og bevæger sig ud på et sted hvor andre mennesker færdes, og som ikke er en del af ens hjemlige domæne. Man kan tale om et *ud-hjem*-princip: Det centrale bliver mere specifikt et hjemsted, hvorfra man forholder sig til mennesker, steder og begivenheder udenfor (jf. Levinson 1983:84, Talmy 2000.I:195f., Hovmark 2007:92-117). Det er netop denne brug af retningsadverbierne som er kortlagt i detaljer i materialet fra Helnæs.

Det er *ud-hjem*-princippet der gør sig gældende i den anden undergruppe af den såkaldte hjemmebrug hos Bjerregaard, nemlig ved bevægelse rundt i en by eller en anden fælles bebyggelse der er sammensat af flere separate hjemsteder, dvs. hvis man fx taler om at man skal til købmanden eller skal hen at besøge en bekendt. I materialet fra Helnæs kan man se to karakteristiske træk ved brugen af retningsadverbierne i disse tilfælde. For det første er retningsadverbiernes brug og betydning den samme som ved Bjerregaards hjemstavnsbrug, altså når der er tale om andre byer eller egne: Alle syv adverbier, *op*, *ned*, *ud*, *ind*, *hen*, *over* og *om*, kommer i spil, *op/ned* refererer næsten altid til en konkret niveauforskel, og *ud/ind* refererer næsten aldrig snævert til bevægelse ud og ind af en lukket enhed, men snarere til noget perifert (Helnæs: *ud til fyret*) eller centralt (Helnæs: *ind til København*, på Helnæs). For det andet bruger de enkelte medlemmer af lokalsamfundet ikke nødvendigvis det samme retningsadverbium. Sådan må det nødvendigvis være når der tales om steder inden for den bymæssige bebyggelse, for her har alle hjemsteder jo ikke nødvendigvis samme udgangspunkt eller synspunkt – helt konkret. Forholdet fremgår tydeligt af materialet fra Helnæs. Her blev der fx ikke brugt samme retningsadverbium ved omtale af skolen – og købmanden (jf. Kort 5).

Kort 5: Brug af retningadverbium ved brugsen/købmanden på Helnæs.

Der kan udmærket opstå en fælles overenskomst om at opfatte og beskrive forholdet til en lokalitet inden for den fælles bebyggelse på én bestemt måde (på Helnæs fx *ned til kroen* eller *op til møllen*). Men en fælles overenskomst bliver så meget desto lettere at skabe i det øjeblik der er tale om en lokalitet der ligger uden for det snævre lokalområde – Bjerregaards hjemstavnsbrug (Helnæs: *ud til Odense*; Tvis: *ned til Thy*; osv.). Dette er indlysende, for her har alle hjemsteder jo ikke længere forskelligt, men samme udgangspunkt eller synspunkt – helt konkret. Og når alle medlemmer af det sproglige fællesskab kan være enige om brugen af retningsadverbier når der tales om den interne organisering af hjemmet (hus og gård), kan det forklares med at de enkelte personer eller familier bor i hjem der ligner hinanden, og at de deler samme opfattelse af efter hvilke principper hjem (hus og gård) passende kan organiseres.

Den sproglige kodning

Betydningen og brugen af retningsadverbierne skifter altså, afhængigt af om man taler om bevægelse og placering inden for hus og gård, inden for den lokale bebyggelse eller i et omkringliggende geografisk

område. Det fremgår både af materialet fra Helnæs og i de jyske kilder. Men skiftet i betydning kan kun aflæses ved at se på hvilke steder de enkelte retningsadverbier bruges sammen med og i hvilken kontekst. På den måde er det muligt at udskille en særlig brug af retningsadverbier når der fx er tale om rum i en bygning (*ind i sovekammeret osv.*), og når der er tale om andre byer eller egne (*nede i Thy osv.*). I sin artikel om vendsysselsk beskriver Espegaard imidlertid et usædvanligt system, der ikke ses på Helnæs eller i de øvrige jyske kilder. I vendsysselsk har man nemlig lagt sig fast på at bruge helt bestemte, særskilte former af adverbier (ofte kombinationer af verdenshjørner og retningadverbier eller præpositioner, fx *sønden ud* eller *østen til*) afhængigt af hvilket rumligt domæne der er tale om, dvs. om man fx taler om et sted i umiddelbar nærhed af det centrale udgangspunkt, nemlig huset eller gården, eller om et sted længere væk. Der er altså tale om en mere direkte sproglig kodning af de rumlige domæner eller cirkler omkring huset eller gården.

Ud fra sine data mener Espegaard at kunne påvise at man i Midtvendsyssel arbejder med tre cirkler eller kredse, som han kalder det (Espegaard 1958:93f.) – kredse der hver især afspejler sig i brugen af særskilte adverbier. Den første kreds gælder bevægelse til eller ophold på et sted i umiddelbar nærhed af gården. Her siger man at man bevæger sig *østen/sønden/vesten/norden ud* (eller *til*), og at man opholder sig *østen/sønden/vesten/norden til*. Den anden kreds gælder bevægelse til eller ophold på et sted ”lidt længere bort”, dvs. typisk på ejendommens markarealer o.l. Her siger man blot *øster/sønder/vester/nord* eller evt. *østerefter* eller *østerpå* osv. Hertil kan føjes det konkrete sted: *øster(-efter/-på) i marken*, *nord(-efter/-på) i heden*. Den tredje kreds gælder bevægelse til eller ophold på et sted der ligger langt borte. Espegaard tilføjer ”uden for synsvidde”, men mere afgørende er det nok at der er tale om steder uden for hjemstedets domæne, jf. eksemplerne fra Helnæs og Ommersyssel ovenfor. Espegaard tilføjer da også at der ofte er tale om steder ”meget langt borte, uden for det man kender til, ude i det fremmede”. I kreds 3 siger man *østerned(e)*, *sønderud(e)*, *vesterop(pe)* og *nordhen(ne)*.

Retningsadverbierne spiller altså en lidt forskellig rolle i de tre kredse. I den første kreds bruges det samme adverbium ved alle

fire verdenshjørner (*ud* eller *til*) – og adverbets primære funktion er at understrege bevægelsen fra huset eller gården og hen til et sted i den umiddelbare nærhed. I den anden kreds er den adverbelle tilføjelse ikke obligatorisk – her synes fokus at være på kombinationen af verdenshjørne (*øster*) og sted (*i marken*). Og i den tredje kreds bruges forskellige retningsadverbier, ét bestemt ved hvert verdenshjørne: *-ned(e)*, *-ud(e)*, *-op(pe)* og *-hen(ne)*.

Verdenshjørner udgør altså det centrale element i adverbierne i vendsysselsk. Det indebærer en væsentlig forskel i forhold til en lokalisering ved hjælp af retningsadverbier. Som nævnt ovenfor er brugen af retningsadverbierne snævert knyttet til etableringen af en relation mellem udgangspunktet og det sted der tales om. Brugen af retningsadverbium vil derfor ofte skifte afhængigt af hvad der er udgangspunktet, noget som også Skautrup bemærker (*nede i Skolen*, fra møllen, *omme i Skolen*, fra Stokvad; 1927-79. II.92). Det kan både hedde *ind i bryggerset* og *ud i bryggerset* – i det første tilfælde er udgangspunktet et sted uden for huset, i det andet tilfælde er udgangspunktet et rum inde i huset. Man kan derfor også udlede mange oplysninger om udgangspunktet når der er brugt et retningsadverbium. Det forholder sig lidt anderledes med verdenshjørnerne. Verdenshjørnerne ændrer ikke position, og man kan så at sige bruge dem som et slagt absolut orienteringspunkt som man kan lokalisere et sted i forhold til (*øster i marken* – marken ligger i retning af det sted hvor solen – altid – står op).⁴ Man kan sågar helt udelade at nævne det konkrete sted (fx marken) og nøjes med at sige at man bevæger sig mod eller befinder sig mod øst (*østen-ud/-til* eller *øster*). Til gengæld får man færre oplysninger om udgangspunktet ved brug af verdenshjørnerne. Når man siger *øster i marken*, får man kun at vide at gården ligger et sted vest for den pågældende mark.

I kreds 1 og 2 spiller retningsadverbierne altså en meget lille rolle. I den her artikel vil jeg derfor fokusere på kreds 3.

⁴ Som Skautrup siger: "Lokalitetsforhold kan være ret vanskelige at udtrykke, men er man blot "ret vendt", dvs. ved hvor nør og øst er, så er det ingen sag. Og i naturen, på det åbne, udstrakte, flade land er det let – der har man altid solen" (1927-79.I:115). Denne form for rumlig orientering kaldes netop "absolut", jf. Levinson 2003; se også nogle dialekteksempler i Hovmark 2005.

Retningsadverbier og verdenshjørner

Det er interessant at se at man i Midtvevdsyssel har lagt sig fast på netop ét og kun ét retningsadverbium ved de fire verdenshjørner: Med baggrund i brugen af retningsadverbier i øvrigt kunne det forklares med at det har givet mening for folk i Midtvevdsyssel at opfatte alt hvad der ligger langt væk mod øst som liggende *nede*, alt mod syd som liggende *ude*, osv. Som vist ovenfor er det ikke ualmindeligt at større geografiske områder kan associeres til ét og samme retningsadverbium. Det ses i materialet fra Helnæs (området ved fyret, stranden og Langøre, jf. Kort 1), og hos Skautrup bruges *ned* fx også om både Lemvig, Thy og Mors (jf. Kort 2).

På den anden side ligger der en mulig konflikt gemt i at kombinere verdenshjørner og retningsadverbier. Det kan materialet fra Helnæs bruges til at vise. På Helnæs ø var der to *ud*-steder (jf. Kort 1), men de ligger i hvert deres verdenshjørne, det ene mod nord og det andet mod vest. Hvis man overførte systemet fra Midtvevdsyssel til Helnæs, ville man enten skulle acceptere to former med *ud*: *nordud* og *vesterud*, eller vælge mellem en af de to. Sprogbrugerne kunne også tænkes at komme i en situation hvor de synes at et sted mod øst i udpræget grad var et *ud*-sted og ikke et *ned*-sted, som er det der er valgt på forhånd i systemet i Midtvevdsyssel. Man ville kunne forestille sig sætninger af følgende type: *hun gik vesterop, ned til vandet*. Som Espgaard fremlægger materialet fra Midtvevdsyssel, tyder det under alle omstændigheder på at retningsadverbiernes rumlige betydning eller vægt her er svagere end verdenshjørnernes og måske er skubbet helt i baggrunden. Espgaard nævner oven i købet at kombinationerne *østernede* og *vesteroppe* er så "fasttømrede at man kan sige *vesteroppe i mosen* og *østernede i bakkerne*" (1958:96).

Espgaard bemærker imidlertid også at der netop er en vis variation i det nordlige Jylland med hensyn til adverbierne i kreds 3 (hvorimod han ikke har registreret nogen variation i kreds 1 og 2) (1958:94). Han har derfor foretaget en undersøgelse af hvad der siges når man taler om lokaliteter langt borte 75 steder i Jylland (nord for Kongeåen og med tyngdepunkt i Øster Han Herred, Vendsyssel, Læsø og Himmerland; 1958:95-98). Den variation der registreres, består ikke overraskende i at der bruges lidt forskellige retningsadverbier. Nok er fx *østernede* langt det mest almindelige, men der gives også enkelte

eksempler på *østerude* og *østerhenne*. Foruden *sønderude* findes fx også *sønderhenne*, *sønderinde* og en udbredt brug af *sønderovre* i Øster Han Herred (1958:95).

Generelt bekræfter Espegaard's data fra de 75 steder i Jylland resultaterne fra Helnæs (og fra de øvrige jyske kilder), nemlig at brug af retningsadverbium indebærer kraftige overvejelser over forholdet mellem det konkrete udgangspunkt og det konkrete sted der tales om. Det er så at sige indbygget som ramme i retningsadverbiernes betydning. Sprogbrugerne har typisk en tendens til at lægge sig fast på et bestemt retningsadverbium, men på den anden side vil man nødigt bruge retningsadverbiene i udtalt modstrid med de konkrete forhold. Og brugen er åben for variation, dvs. forskellige måder at opfatte tingene på, og forskellige overenskomster om hvad der er det mest fremtrædende træk i en given sammenhæng. Det er sandsynligvis det der afspejler sig i den variation der kommer til udtryk i Espegaard's data. Espegaard nævner fx at man på Læsø ikke kun kombinerer *ude* med *sønder*, men også med både *øster* og *vester*. Det kan skyldes havets fremtrædende rolle på Læsø. Havet er et *ud*-sted og konstant nærværende på øen, både fysisk og som det altdominerende livsgrundlag for sprogbrugerne. På den anden side tyder Espegaard's undersøgelser på at brugen af verdenshjørnerne er meget fremtrædende i det nordlige Jylland. Også Skautrup bemærker at verdenshjørner er vidt udbredt blandt vestjyder (1927-79.I:115). Den hyppige og indarbejdede brug af verdenshjørnerne kan muligvis give en forklaring på at retningsadverbiernes betydning og konkrete reference kan glide i baggrunden når man skal placere personer og lokaliteter i landskabet. Det er dog ikke sådan at brugen af verdenshjørner er obligatorisk, eller at retningsadverbiene ikke bruges i Vendsyssel. Som sagt taler man i Midtvensyssel også om at man skal *ud til Ålborg* (dvs. sydpå) eller *op til Børghlum* (dvs. vestpå) – uden brug af verdenshjørner (1958:96).

De ”afvigende” dialekter

Dialekter forekommer ofte særligt interessante fordi de afviger fra det normale. Det virker påfaldende, måske ligefrem sjovt, når Skautrup siger *nede i Thy*, eller når helnæsboerne siger *ud til Odense*. Når udtrykkene for en nutidig dansk sprogbruger virker ”afvigende”, skyldes det dog i lige så høj grad at man ikke er opmærksom på at det

man selv siger, det ”normale”, blot er det man er vant til at sige og derfor ikke synes er særlig mærkeligt eller påfaldende. En detaljeret analyse af dansk sprog i forskellige varianter, fx brugen af retningsadverbier i forskellige, især ældre dialekter, kan være en meget frugtbar øvelse fordi det giver mulighed for at finde ud af hvori variationen egentlig består. Hvis man nøje kortlægger de forskellige varianter, bliver man også opmærksom på de ting i sproget der er fælles, og som fungerer som et mere generelt princip. Materialet fra Helnæs gav bl.a. mulighed for at indkredse nogle af de grundprincipper der gælder for brugen af retningsadverbier i både ældre og yngre sprog, dialekter og rigsmål. Samtidig viste undersøgelsen at principperne kan bringes i spil på en lidt forskellig måde afhængigt af hvilke sprogbrugere der er tale om, hvilken konkret sociokulturel kontekst de bevæger sig rundt inden for, og hvilken fælles overenskomst de når frem til og evt. giver videre til senere generationer. Det bekræftes af de jyske eksempler som er taget op i denne artikel.

Det princip der gøres brug af når der siges *nede i Thy*, er velkendt – der gives udtryk for en niveauforskel, som når vi siger *nede i kælderen*; men princippet anvendes i en uvant kontekst, nemlig ved omtale af en geografisk lokalitet der ligger forholdsvis langt væk, og her er vi i dag vant til at bruge *op/ned* i betydningen ’nord’/’syd’. Brugen af *op/ned* i betydningen højere-/lavereliggende, også ved geografiske lokaliteter som byer o.l., er meget almindelig i dialekterne, også i de jyske kilder. Skautrup nævner fx at *op*, *ned* og *hen* ”anvendes, hvor terrænet er henh. stigende, faldende og nogenlunde jævnt” (1927-79. II:92). Tilsvarende bemærkninger findes hos Bjerregaard (1934:35f.) og Espegaard (1958:97f.). Det er oven i købet ikke ualmindeligt at *op/ned* eksplicit kan kombineres med verdenshjørner, tydeligvis uden at det forekommer påfaldende for sprogbrugerne. Fra Langeland har man fx et belæg der lyder: *vinden kommer nede nordfra* (Ømålsordbogens seddelsamling).

Det ligger ganske vist ikke helt klart hvornår brugen af *op/ned* i betydningen ’nord’/’syd’ er blevet almindelig udbredt i dansk (rigsmål og/eller dialekter): Espegaard giver nogle enkelte eksempler (1958:97); og nogle af Skyums eksempler kunne tyde på den samme brug, men de søges ikke tolket, og det er derfor ikke muligt at sige noget sikkert om deres præcise betydning (Skyum 1951-54.II:153f.). Men det noget

ynge materiale fra Helnæs, hvor man både får indblik i en ældre traditionel dialekt og en yngre rigsmålspåvirket sprogbrug, bekræfter at *op/ned* brugt i betydningen 'nord'/'syd' ikke hører til den lokale sfære (i Ordbog over det danske Sprog, II. *ned* 4 og *op* 4, bemærkes det tilsvarende at betydningen hører til rigsmålet). Dette har utvivlsomt noget at gøre med den måde som bevægelser er foregået på, og den måde man har tilegnet sig viden om landskabet og omgivelserne på, ikke kun i dialekterne, men muligvis i ældre tid generelt. I dag spiller kort, dvs. en form for abstrakt fugleperspektiv, en meget stor rolle for vores organisering af landskabet. I ældre tid spillede de fysiske bevægelser i jordhøjde rundt i landskabet en langt større rolle. Dette forhold gør sig i øvrigt også gældende for brugen af verdenshjørnerne, som har været koblet til de konkrete vilkår som sol, vind og strømforhold dagligt har stillet sprogbrugerne over for. Brugen af verdenshjørnerne i både ældre og yngre dansk er dog stadig forholdsvis uudforsket, og brugen af et mere abstrakt værktøj som et kompas bør tages i betragtning, fx i forbindelse med fiskeres sprogbrug (jf. Espegaard's eksempler fra Læsø, 1958:97).

Andre eksempler på "afvigende" dialektal brug af retningsadverbierne kan nævnes. Espegaard nævner fx hvordan *frem* er blevet brugt ved bevægelse inden for huset, nærmere bestemt *frem i køkkenet*, *bryggerset* eller *stalden* (1958:99; jf. tilsvarende Skautrup 1927-79.I:49). Denne brug er velbeskrevet i både jysk og ømålene, og kendes også i navneordet *fremmers* ('forstue'). Brugen af *frem* i disse forbindelser tilhører formodentlig et ældre lag i dialekterne (jf. Skautrup, Espegaard), men igen er princippet ikke fremmed for en moderne sprogbruger. Brugen af *frem* viser at man har forestillet sig huset (og rummene i det) som en beholder, og at man har givet denne beholder en slags forside. Som man kan se, har denne forestilling en del til fælles med brugen af *ud/ind*, for det der ligger længere tilbage, har også associationer til noget indre eller mere privat. At bruge *frem* om den forreste del af noget er velkendt – det ses fx i udtryk som *frem i bussen*. Men brugen har haft større udbredelse i dialekterne, hvor den også dukker op i en række sammensætninger, fx *fremhjul* 'forhjul' (Jysk Ordbog) eller *fremknæ* 'knæ på forben' (Ømålsordbogen; jf. Hovmark 2007:162).

I materialet fra Helnæs dukker en anden dialektal mærkværdighed op som endda stadig kan høres, især i det fynske dialektområde, og som vækker jævnlig undren. Det er brugen af *ud* ved store byer som *Odense: ud til Assens* og *ude i Odense*. Formodentlig bruges *ud* her i modsætning til *hjem*, dvs. at man opfatter de store byer som steder hvor man ganske vist kommer jævnligt, men hvor man ikke føler sig hjemme. Centrum er det lokale fællesskab. Brugen af *ud* i denne betydning er velkendt – vi tager også *ud* til fremmede lande og kommer *hjem* igen. Men vi tager normalt ikke *ud* til større byer i rigsmål – større byer opfattes som mere centrale, og derfor siger man som regel *ind* (til Odense, Assens osv.). Brugen af *ud* i forbindelser af den her type kræver dog et par kommentarer. For det første støder man også på brugen af *ind* ved større byer i dialekterne – fx hedder det på hele Sjælland *ind til København*. For det andet kunne man overveje om *ud* refererer til en bevægelse mod vand og hav (jf. *ud til stranden, ud på havet*, osv.) – fx ligger de fleste større byer på Fyn ved vandet. Det er imidlertid langt fra tilfældet for alle de belæg der findes i dialektarkiverne, og fx passer det ikke særlig godt på brugen af *ud til Assens* på Helnæs. For det tredje må man overveje i hvor høj grad brugen af *ud* stadig er produktiv, dvs. om sprogbrugere på Fyn kan finde på at bruge *ud* om andre byer end de fynske, eller om der er tale om stivnede faste forbindelser.

Afslutning

Jeg har i denne artikel set nærmere på nogle jyske kilder der belyser brugen af retningsadverbier i ældre danske dialekter og sammenlignet dem med tilsvarende beskrivelser af brugen i ømålene og i dansk generelt (Pedersen 1997, 2001, Hovmark 2007). De jyske kilder bekræfter som helhed de konklusioner jeg selv er nået frem til ud fra det dialektale materiale fra Øerne, men de bidrager også med nye træk, der lægger op til yderligere undersøgelser. Det gælder fx brugen af verdenshjørnerne, enten alene eller i kombination med retningsadverbier. Og det gælder også brugen af retningsadverbier ved bevægelse inden for et hus. I begge tilfælde vil det være oplagt at grave dybere i det dialektale materiale – og sammenligne med moderne dansk.

Alle eksemplerne i denne artikel – både jyske og fra ømålene – afspejler en organisering af verden i et hjemligt centrum omgivet af en række cirkler, nære og mere fjerne. Man forholder sig til lokaliteter, personer, institutioner osv. fra et centralt, hjemligt udgangspunkt. Fælles er også at det hjemlige centrum ikke er begrænset til at være et individs centrum, men kan være et fælles centrum for en gruppe af sprogbrugere. Hvis man skal prøve at forstå brugen af retningsadverbier i en større social og psykologisk sammenhæng, er dette et interessant træk.

Menneskers identitet skabes i høj grad ved dannelsen af en fællesskabsfølelse med andre mennesker (jf. Smith & Mackie 2007:187ff.). Man ser ikke kun sig selv som individ, men også som del af en eller flere sociale grupper. Et vigtigt element i en sådan proces er en skelnen mellem *os* og *de andre*. Retningsadverbierne bruges ofte i en kontekst hvor man tager udgangspunkt i det nære (og kendte og hjemlige, dvs. *os*) og forholder sig til det fjerne (og ukendte og fremmede, dvs. *dem*), og man kunne hævde at de indgår i en sådan social-psykologisk gruppedynamik der fører til dannelsen af fx en lokal identitet.

Litteratur

- Bickel, Balthasar (1997): Spatial operations in deixis, cognition and culture: where to orient oneself in Belhare. – i: Jan Nuyts & Eric Pederson (eds.): *Language and conceptualization*. Cambridge: Cambridge University Press. s. 46-73.
- Bjerregaard, Niels P. (1934): Nogle stedsadverbiers brug i Ommersysselsk. – i: *Studier tilegnede Verner Dahlerup*. Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus. s. 34-36.
- Espgaard, Arne (1958): Nogle nordjyske retningsbetegnelser, indendørs og udendørs. – i: *Sprog og Kultur*. 20. s. 93-102.
- Harder, Peter, Lars Heltoft & Ole Nedergaard Thomsen (1996): Danish directional adverbs. Content syntax and complex predicates: A case for host and co-predicates. – i: Elisabeth Engberg-Pedersen et al. (eds.): *Content, Expression and Structure. Studies in Danish functional grammar*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. s. 159-198.
- Haynes, Robin M. (1981): *Geographical Images and Mental Maps*. Basingstoke & London: Macmillan.
- Hovmark, Henrik (2005): Sproglig kodning af rumlig orientering – eksempler på brug af verdenshjørner i danske dialekter. – i: Peter Widell & Mette Kunøe (udg.): *10. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Århus: Aarhus Universitet, Institut for Nordisk Sprog og Litteratur. s. 209-218

- Hovmark, Henrik (2007): *Danske retningsadverbier og rumlig orientering* (ph.d.-afhandling). København: Afdeling for Dialektforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet.
- Levinson, Stephen C. (1983): *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C. (2003): *Space in Language and Cognition. Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pedersen, Inge Lise (2009): Dialektbegrebets opkomst og nationalromantikken. – i: Asgerd Gudiksen mfl. (red.): *Dialektforskning i 100 år*. København: Afdeling for Dialektforskning, Nordisk Forskningsinstitut. s. 65-82.
- Pedersen, Karen Margrethe (1997): Verbet *gå* – i forbindelser som *gå i skole*, *gå til doktor*, *gå på mosen*. – i: Peter Widell & Mette Kunøe (red.): *6. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog*. Århus: Aarhus Universitet, Institut for Nordisk Sprog og Litteratur. s. 226-236.
- Pedersen, Karen Margrethe 2001: Op sønderafter og ned nordpå. Retningsangivelser til søs. – i: *Mål & Mæle*. 2001:1. s. 10-14.
- Pick, Herbert L. & Linda P. Acredolo (eds.) (1983): *Spatial Orientation. Theory, Research, and Application*. New York & London: Plenum Press.
- Schank, Roger & Robert Abelson (1977): *Scripts, Plans, Goals and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge Structures*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.
- Skautrup, Peter (1921): Om Folke- og Sprogblanding i et vestjysk Sogn. – i: *Danske Studier*. 21. s. 97-111.
- Skautrup, Peter (1927-79): *Et hardsyssemål I-II*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund.
- Skyum, A.C. (1951-54): *Morsingmålets Ordforråd I-II*. Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus.
- Smith, Eliot R. & Diane M. Mackie (2007): *Social Psychology* (3rd edition). Hove & New York: Psychology Press.
- Sternberg, Robert J. (1996): *Cognitive Psychology*. Fort Worth, Texas m.fl.: Harcourt Brace College Publishers.
- Talmy, Leonard (2000): *Toward a Cognitive Semantics I-II*. Cambridge, Massachusetts & London: MIT Press.
- Tversky, Barbara (2003): Places: Points, Planes, Paths, and Portions. – i: Emile van der Zee & Jon Slack (eds.): *Representing Direction in Language and Space*. Oxford: Oxford University Press. s. 132-143.

Forfatteren er født og opvokset i Snabe (mellem Lemvig og Bovbjerg), uddannet som civilingeniør, bosat i Charlottenlund, og nu i sit otium beskæftiget med slægtsforskning og lokalhistoriske studier.

A. Peter Snabe:

Et hidtil utrykt digt af Thøger Larsen

Thøger Larsen havde sit gennembrud som digter i slutningen af 1800-tallet. Han benyttede oprindeligt rigsmål, men inspireret af Jeppe Aakjær og den nye hjemstavnsdigtning begyndte han i 1900 også at skrive på jysk (som man nu talte det i Tørring sogn ved Lemvig på den tid). Blandt de første digte i jysk mundart var en række digte med en vestjysk gårdmand, der her kaldes Kræ-Tammesen, som hovedperson. Chr. N. Brodersen har i sin autoritative monografi fra 1942, "Thøger Larsen", oplyst: "Navnet Kræ-Tammesen er taget efter Sognefogeden i Nabosognet Hove. Han var en udmærket Fortæller med en distinkt Gengivelse af Anekdoter. (Meddelt mig af Kr. Bjerre)". Felix Nørgaard har i sit værk fra 1980 om Thøger Larsen: "Kvinden, solen og universet" præciseret: "Navnet har Thøger Larsen taget fra en sognerådsformand Chr. Thomsen i nabosognet Hove".

Fire Kræ-Tammesen digte blev i 1902 indsamlet og trykt af Jeppe Aakjær, og digtene blev i 1905 optrykt i Thøger Larsens tredje digtsamling, "Dagene". Manuskripterne findes nu i håndskriftsafdelingen på det Det Kongelige Bibliotek i et læg med undertitlen: "Af den hæderlige Bondemand Kræ-Tammesen's Skatkiste. Digte i Vestjysk Dialekt". De fire kendte digte er: 1) Kræ-Tammesen i Morgenstemning, 2) Kræ-Tammesen og Bordbønnen, 3) Kræ-Tammesen fæster Pige og 4) Kræ-Tammesen i Vorherres Haand.

Man har imidlertid længe vidst, at der fandtes et femte, utrykt Kræ-Tammesen digt. De fire kendte digte blev fremsendt af Thøger Larsen til Jeppe Aakjær på Jenle 7. april 1902, men i et brev af 10. april 1902 skriver han: "Hermed sender jeg Dem en ny "Kræ-Tammesen" (den,

som jeg ikke kunde finde forleden Dag)". Chr. N. Brodersen skriver herom i sin monografi og tilføjer: "Den femte Kræ-Tammesen er ikke trykt og findes ikke i Manuskript". Hertil bemærker Felix Nørgaard i sin bog: "Under et besøg på Jenle i sommeren 1979 fandt jeg i bibliotekets Thøger Larsen-samling et manuskript "Kræ-Tammesen blandt Naboer", underskrevet af Thøger Larsen. Det *kan* være den manglende Kræ-Tammesen".

I forbindelse med egne slægtshistoriske undersøgelser kontaktede jeg i sommeren 2008 formanden for Aakjær-selskabet, Henning Linderoth, som venligt påtog sig en eftersøgning i Jenle's arkiver. Linderoth måtte dog afslutte eftersøgningen uden resultat, men pegede på muligheden af, at manuskriptet var endt i Det Kgl. Bibliotek ved statens overtagelse af Jenle i 1983. En forespørgsel via bibliotekets hjemmeside resulterede i den glædelige meddelelse, at manuskriptet var fundet og kunne beses på Håndskriftsafdelingens læsesal. Jeg har herefter gennemset og affotograferet manuskriptet, som gengives s. 32 med trykt transskription overfor.

De fire kendte Kræ-Tammesen digte findes på Internettet på Det Kgl. Biblioteks hjemmeside:

http://www2.kb.dk/elib/lit//dan/larsen_t/dagene.dkl/index.htm

Forståelsen af digtene kræver et godt kendskab til den vestjyske dialekt; en "oversættelse" til rigsmål er nok ikke muligt uden tab af stemningen i digtene. Brodersen skriver direkte: "At referere Digtet vilde være lige saa malplaceret som at kommentere en god Vittighed". Felix Nørgaard bemærker yderligere om Kræ-Tammesens sprog: "Han taler Thøger Larsens egen dialekt, og den jyske humor, der kommer til udtryk i disse digte, ligger indkapslet i dialekten".

Men en kort beskrivelse går vel an:

"Kræ-Tammesen i Morgenstemning" skildrer gårdmandens glæde en tidlig, smuk sommermorgen, lige før han kalder på sine karle og piger. Ren idyl, men Brodersen finder (korrekt) anledning til at bemærke, at det er lidet sandsynligt, at (vestjyske) Kræ-Tammesen skulle give udtryk for sine følelser som gjort i digtet, selv om han forstår Thøger Larsens og Kræ-Tammesens glæde ved og følelser for naturen.

”Kræ-Tammesen og Bordbønnen” er if. Nørgaard ”et mesterskud af drastisk humor”, hvor Thøger Larsen udstiller den indremissionske hellighed. Brodersen betegner digtet som: ”Ublandet morsom og helt troværdig i sin barokke Humor. Dets to Skikkelser staar helt plastiske: Manden, der er ”selv hjemme” ... og Kællingen, der er Forslugenheden og Helligheden i én Person”.

”Kræ-Tammesen fæster Pige” handler om den (dengang) så skæbnesvangre situation, at en pige skulle have et ”uægte” barn. Brodersen anfører om digtet: ”Replikkens Fynd gaar Haand i Haand med den Omstændelighed, der er udtryk for jysk Akkuratesse med Detaljen og for det lille Samfunds fortrolige Kendskab til Personer og Lokalteter”.

”Kræ-Tammesen i Vorherres Haand” er if. Felix Nørgaard ”overdådig i sin humor. Her har Kræ-Tammesen virkelig Vorherre på sin side, idet han på én dag bliver velsignet med ”en Dætter aa ølle Griis aa en Tyrkal’.” Brodersen skriver: ”Gaardens overvældende Frugtbarhed (er) ved at bringe den ellers rolige Kræ-Tammesen ud af Ligevægt: ”A wa saaddn, te a hwerken ku drikk heller spiis(!)” – Kræ-Tammesen er under Vorherres Beskyttelse og faar Velsignelsen tilmaalt med gammeltestamentlig Rundhaandethed”.

Det nu (gen)fundne digt ”Kræ-Tammesen blandt Naboer” har et tydeligt familieskab med de øvrige fire Kræ-Tammesen digte, men har i modsætning til disse ikke Kræ-Tammesen, men Pe-Masens Wolle som hovedfigur. Wolle er lidt drillevorn, hvilket går ud over den stakkels skrædder, der er på vej hjem, højt oppe efter at have taget ordet ved et indremissionsk møde.

Navnet Kræ-Tammesen er som nævnt taget efter sognefogeden i Hove, Christen Thomsen Andersen Snabe, med kaldenavnet Kræ’ Tamsen. Christen blev født 9. april 1827 på slægtsgården ”Øster Snabe”, som han i 1856 overtog fra sin far, Anders Peter Christensen Snabe, på en aftægtskontrakt. Han blev gift i 1858 med kusinen Kirstine Pedersdatter (født 1828 på nabogården ”Over Kirkeby”), med hvem han fik tre sønner og tre døtre. Christen overtog i 1886 sammen med en partner yderligere nabogården, ”Mel Snabe”. I 1897/1899 overtog hans ældste søn, Anders Peter Christensen Snabe, ejerskabet

af begge gårde, idet Christen og Kirstine blev boede som aftægtsfolk i "Mel Snabe" til Christens død i 1906. Christen var sognefoged og lægdsmand fra 1862 til 1904, da sønnen Anders Peter overtog stillingerne. Christen var højt respekteret i lokalsamfundet og blev i 1888 udnævnt til Dannebrogsmænd.

Navnesammenfaldet og det klare udsagn om sammenhængen fra Thøger Larsens nære ven Kr. Bjerre giver vished om, at Christen har været Thøger Larsens model bag navnet Kræ-Tammesen. Udsagnene om, at Christen var kendt for sine distinkte anekdoter, indikerer en sandsynlig forbindelse til digtenes indhold, men hvor vidt er det nok ikke muligt at vurdere. Nørgaard anfører herom: "Hvor meget der så er skabt efter model ... og hvor meget der er fri fantasi, er svært at sige; men resultatet er i hvert fald blevet en solid jysk gårdmand, der ved, hvem han er, og hvor meget han er værd". I øvrigt anfører Thøger Larsen selv i førømtalte brev af 10. april 1902 til Jeppe Aakjær, at "Digtene mere (er) udsprungne af mange beslægtede Indtryk end af Studium efter paaviselig Model".

Christen Thomsen Snabe

Det er i det "nye" digt tydeligt, at Kræ-Tammesen (og Thøger Larsen) ikke har meget til overs for "de hellige". Emnet behandles med humor i tre af de nu fem kendte Kræ-Tammesen digte, og Felix Nørgaard skriver herom: "Thøger Larsen havde stor respekt for religionen; han var af sind religiøs. Men de indremissionske "hellige" tog han skarpt afstand fra. De var vildførte og spildte det eneste, der var helligt for Thøger Larsen: Livet og glæden over livet". Der er grundlag for at antage, at disse holdninger deltes af Kræ-Tammesen modellen, min oldefar Christen Thomsen.

Kro-Tansnesen blandt Næder

I skü bare ha hör', hür Pa. Masens Walle
i Gøw behandelt' a Skrojer herkens
me' a helle Gwør aa a Bøvbjergum;
a Skrojer kam mitend' nok saa taelli
fro en Helleforsamling den-ajen-Si a Daalt,
han saa' id te'ed, te han heaj holden en Taal,
for han was arig liim i a Leer aa nij Stammel,
aa hans Gwørbjergum was blöwn saa hjiw-
isør ömwer a hjiwver Gwør,
aa han nætad aa rimmed so aa we' saa brömmel.
Naa-Walle kam er jo a Faser op a' Daww,
I Kinder jo a Slaww,
saadan en Stjg flirkwør, orresom Skrummel.
I was fülles me' Talehjemmi' fro a Gaad,
han skü fljftt nouwer För.
Da han saa' a Skrojer, saa hjiwed han: "Skrojer!
Kom herken! Ahaas en Pas Oword aa sej da!
Nah! Kom lig' herken! - Da du gød i Stejde,
hwa' saah du da te wor gammel Væjjer?
Sic, huddu 'en hangør me' a hiel Bolle-
a w ~~er~~ roj, 'en er blöwn helle.
Skint a heer slippen en los a' a Tojjer,
vil 'en itt ha di mindte me' a För aa gjør.
I Daa i a Dawning was en saa kjalle-
aa ~~no~~ ka 'en sgu' hwerken krommi heller rommi.
It er pinnede roj, te a Höwed er blöwn helle." -
A Skrojer veud' smaa a Nies i Nær,
men Walle stü aa flined saa tär.

Thojer Larsen

Kræ-Tammesen blandt Naboer

(i transskription ved A. Peter Snabe, sept. 2009)

I sku bare ha hør', hur Pe-Masens Wolle
i Gôwr behandelt' æ Skræjer herhenn
me' æ helle Ywn aa æ Bøwlbjenn;
æ Skræjer kom nulrend' nok saa taalle
fræ en Helleforsamling den-ajn-Si æ Daall,
han saa' ud te'ed, te han haaj holdn en Taal',
for han var nøj liin i æ Le'er aa nøj stummel,
aa hans Ywnbryyn war bløwn saa hyww
især øwwer æ hywwer Yww
aa han harked aa rimmed sæ aa wa' saa brummel.

Naa – Wolle han er jo æ Faaer op a' Daww,
I kinder jo æ Slaww,
saadn en Styk flirkworn, ærresom Skrummel.
A war fulles me' ham derhjemm' fræ æ Gaard,
han sku flytt nowwer Fôr.
Da han saa' æ Skræjer, saa hujed han: "Skræjer!
Kom herhen! A haar en Par Owrd aa sej dæ!
Aah! Kom lig' herhen! - Da du gik i Mejde,
hwa' saah du da te wor gammel Vejjer?
Sie, huddn 'en hænger me' æ hiel Bælle –
a æ rej, 'en er bløwn helle.
Skønt a haar sluppen 'en løs a' æ Tøjjer,
vil 'en itt ha de' mindste me' æ Fôr aa gyer.
I Daa i æ Dawning war en saa kjælle –
aa no ka'en sgu hverken kronni heller ronni.
A er pinnede ræj, te æ Høwed er bløwn helle." –

Æ Skræjer vend' snaar æ Nies i Når,
men Wolle stu aa flired saa târ.

Ordliste (ved A. Peter Snabe og Torben Arboe)

i Gôwr = i går	ær(re)som = drillevorn
æ Bøwlbjenn = hjulbenene	fulles = fulgtes
nulrend = nussende	Fôr = får
taalle = fredelig	Mejde = middags
liin i æ Le'er = løs i leddene	Vejjer = vædder
stummel = usikker på benene	æ hiel Bælle = hele mavepartiet
hyww = højje	helle = hellig
hywwer = højje	kjælle = kælen
rimmed sæ = rømmede sig	kronni = vrinske, her dog: bræge
wa' saa brummel = havde dyb stemme	ronni = parre sig (om vædder)
æ Faaer = faderen	Nies i Når = næsen mod nord
flir(k)worn = grinevorn	târ = tør

Efterskrift

ved Torben Arboe

Vi er glade for at kunne præsentere dette hidtil utrykte dialektdigt, *Kræ-Tammesen blandt Naboer*, af Thøger Larsen fra omkring forrige århundredskifte. Det er fint, at slægtshistoriske studier har kunnet give denne sidegevinst, og at man dermed får afrundet udgivelsen af den dialektale del af digterværket. Som A. Peter Snabe skriver, placerede Thøger Larsen med nævnte titel digtet i sammenhæng med de fire kendte Kræ-Tammesen digte. Hovedpersonen er dog "Pæ-Masens Wolle" (= Per Madsens Ole), som åbenbart er af samme slagfærdige type som Kræ-Tammesen, og som i digtet formentlig skal tænkes beskrevet af netop denne.

Der bør knyttes et par yderligere kommentarer til digtene og udgivelsen af dem.

1) Den internetadresse, der angives på s. 29, kan ikke direkte benyttes fra alle maskiner på nettet. Men hvis man nøjes med første del af den: http://www2.kb.dk/elib/lit//dan/larsen_t/ kommer man ind på Det kgl. Biblioteks Thøger Larsen-hjemmeside, hvorfra der er links til digtsamlingerne, bl.a. *Dagene* med links videre til de enkelte digte, herunder de fire Kræ-Tammesen digte. Her gengives de efter Lotte Thyrring Andersens bogudgave i 1995: *Thøger Larsen – Fire digtsamlinger 1904-1912*, i serien "Danske Klassikere".

2) De fire Kræ-Tammesen digte blev som nævnt s. 28 udgivet af Jeppe Aakjær i 1902, nærmere bestemt i antologien *Fræ wor Hjemmen – Vers og Prosa i Jysk Mundart*. Aakjær understreger i forordet, at der ”af vor egen Tids ret omfangsrige Dialektlitteratur” kun bringes, hvad der ikke blot er ”Dialektprøver”, men ”noget kunstnerisk værdifuldt”. Efter det sidste af de fire digte anfører Aakjær: ”Skrevet til dette Værk” (s. 188). Dette er dog lidt af en tilsnigelse, idet både *Kræ-Tammesen og Bordbønnen* og *Kræ-Tammesen i Vorherres Haand* kan dateres til oktober 1900, jf. håndskrifter på Lemvig Museum hhv. Det kgl. Bibliotek (Thyrring Andersen 1995 s. 201, 203). Dertil kommer, at da Thøger Larsen medtager de fire digte i samlingen *Dagene* (1905), sker det under følgende vignet:

Det fremgår, at (under)teksten lyder: ”Kræ-Tammesen, Digte i vestjydsk Bondemaal. 1901”. Ser man nærmere efter, står der i nederste højre hjørne af vignetten: ”T.L.1905.” Det betyder, at denne vignet som de øvrige i bogen er tegnet af Thøger Larsen (jf. s. 63); dermed daterer han selv de fire digte til 1901. Dette stemmer i øvrigt overens med en bemærkning i et brev fra Thøger Larsen 11/4 1902 om, at Aakjær arbejder på ”en jydsk Anthologi... Dertil har Aakjær *bestilt* nogle af mine ”Kræ-Tammesen-Digte”” (Kornerup 1928 s. 74, min fremhævelse). Aakjær må altså have kendt digtene i vinteren/foråret 1902, måske i 1901; men det ser ikke ud til, at de har været trykt før hos Aakjær (1902). Man har ikke kunnet datere de to øvrige digte, *Kræ-Tammesen i Morgenstemning* og *Kræ-Tammesen fæster Pige*,

mere præcist; man følger Thøger Larsens angivelse 1901 som ovenfor (Thyrring Andersen 1995 s. 67).

3) Det nævnes s. 29 ovf., at man næppe kan "oversætte" digtene til rigsmål uden at tabe stemningen mv. i dem. Vi har da heller ikke her oversat det genfundne digt, men overlader dette til læserne selv ved hjælp af ordlisten. Men som mange oversættere, sproglærere m.fl. ved, kan også en mere eller mindre fuldkommen oversættelse være udmærket som en første tilgang til et digt (el. andet litterært værk) på et andet sprog; så kan læseren selv forbedre sin forståelse ved at genlæse digtet eller vanskelige dele heraf flere gange. Tilsvarende mht. dialekt; i hvert fald foreligger de fire første Kræ-Tammesen digte i oversat form i Thyrring Andersen (1995) s. 200-203, selve digtene findes s. 67-71 med Thøger Larsens ordforklaringer s. 71f. Vi oversætter gerne det femte Kræ-Tammesen digt, hvis læserne ytrer ønske om det.

4) Digtene *Kræ-Tammesen i Morgenstemning* og *Kræ-Tammesen i Vorherres Haand* er også optaget i Skautrup (1950) s. 99-101, med tilhørende ordforklaringer.

Thøger Larsens vignet som afslutning på Kræ-Tammesen digtene (*Dagene* 1905 s. 59).

Litteratur

- Kornerup, Ebbe (1928): *Thøger Larsen og Breve fra ham*. Kbh.: Woels Forlag (Cai M. Woel).
- Skautrup, Peter (1950): *Jysk Sinnelaw – Antologi af jyske digte*. Kbh.: Foreningen for Boghaandværk.
- Thyrring Andersen, Lotte (1995): *Thøger Larsen: Fire digtsamlinger 1904-1912*. (Kbh.): Det danske Sprog- og Litteraturselskab / Borgen.
- Aakjær, Jeppe (1902): *Fræ wor Hjemmen – Vers og Prosa i Jysk Mundart*. Aarhus: Det jyske Forlag.

Viggo Sørensen:

At gennemskue det, *endsige* forklare det

Dét er plat umuligt for den almindelige dansker, når det gælder et ord som *endsige*. Ordets betydning er klar nok: ”for ikke at tale om ...”, ”for ikke at sige ...”, ”og endnu mindre ...”, ”og da slet ikke ...”.¹ Men hvad forbinder denne betydning med ordets komponenter: *end*, *sige*?

Forklaringen kan let slås op i Ordbog over det Danske Sprog (ODS) – eller (kort genfortalt) i Nudansk Ordbog og Den Danske Ordbog: *Endsige* går tilbage til en ordforbindelse, som på oldislandsk hed *æn síðr* (og på gammeldansk *æn sider*); *æn* er det velkendte, omend gammeldags adverbium *end* (= endnu; jf. *end* er der en Gud foroven, som råder for Danmarks sag²); *síðr* er en gammel komparativ til *síð* (= sent, langt ude), blot ikke i tids-, men i størrelsesbetydning (= mindre). *Æn síðr* betød simpelthen ”(og) endnu mindre” – altså nøjagtigt ordlyden i et af de nudanske synonymmer.

Men glada *sider* gled tidligt ud af dansk sprogbrug. Det blev en sproglig fossil, og sådanne uforståelige brokker prøver sprogbrugere næsten altid at omtolke til ord, de kender – fænomenet kaldes folkeetymologi. I det konkrete tilfælde blev *sider* omtolket til *sige(r)*. Omtolkningen er yderst forståelig lydlig set, for i løbet af den tidlige middelalder udvikledes gammeldansk -th- (blødt d) til en j-lyd eller svandt helt, så *æn sider* fik udtale i retning af *æn¹si(j)ʔ(r)*; og samtidig blev gammeldansk *sæghe* (= *sige*) udsat for svind af -gh- (blødt g), fik på Øerne endda snævrere vokal³, så ordet kom til at hedde *si(j)ʔ* på sjællandsk – den dialekt, der dannede grundlag for det fremvoksende rigssprog. Og hvad betydningen angår, har *æn sider* ved omtolkningen til *endsige* kunnet fornemmes som en parallel til det synonyme udtryk *for (slet) ikke at sige ...*⁴

Så vidt udviklingen i ældre sjællandsk og videre ind i rigssproget. Ellers synes det gamle *æn sider* uddødt i Øernes dialekter; de få forekomster af *endsige*, Ømålsordbogen opregner, antages genindlånt fra rigssproget.⁵ I jysk derimod har *æn sider* sat sig tydelige spor – forskelligt i forskellige egne.

Nordvestjysk *i'sider*

I en af Jysk Ordbogs spørgelister (spl. AX, udsendt i starten af 1967), blev ordbogens meddelere (i spørgsmål 5) spurgt om, hvad *endsige* hedder på deres dialekt.⁶ Fra Thy (og i mindre grad Mors) svarede hele 17 meddelere, at det hedder *isi(j)er* eller *isikker* (indplottet på kort 1 med A hhv. B); 4 af disse tilføjede et *så*, *da* eller *te*. Besvarelserne rummede normalt kun selve udtrykket – eller gengav på dialekt (slutningen af) eksempletsætningen: *i sijer en Minnesk* etc.; kun én meddeler gav sit eget eksempel på brugen af udtrykket: *Det er kniben æ ku løvt æ Sæk, i sir æ Dreng kan* (= det er med nød og næppe, jeg kunne løfte sækken, endsige dren-gen skulle kunne).

Den eneste af de 17

meddelere, der beherskede lydskrift, skrev *i si'kə* (med hovedtryk på *si-* og med såkaldt klusilspring efter det stødbærende *i*)⁷; også de øvrige B-former på kortet tolkes mest naturligt som udtaler med klusilspring (i JOs lydskrift: *i'siər*, hvor *i* betegner *ik*, evt. med forudgående stød); A-formerne må formodes at dække en tilsvarende udtale med stød alene: *i'si:r*, *i'sij'r* etc.⁸ Formodningen støttes af to ældre optegnelser i Jysk Ordbogs centralkartotek (markeret med tallene 1-2 på kortet): *i sij'ær te Lild* (1886)⁹, *isij'r Agger* (1880erne)¹⁰. En tredje optegnelse (her markeret 3) savner derimod lydskrift: *i sijr* Thyholm (ca. 1920)¹¹.

Kort 1. *i'sider*, anvendt i betydningen "endsige", if. svar på JOs spl. AX 14 og if. kilder i JOs centralkartotek.

For så vidt angår den trykstærke stavelse, er det netop udtaler som *-sij'r* og *-síar*, vi skulle vente at finde i nordvestjysk dialekt som videreførelse af et gammelt *sider*. Gammeldansk blødt d forsvandt (ligesom i sjællandsk), gammelt langt i udvikledes til gliderlyden *ij*; og da *sider* i sin oprindelse er en enstavelsesform, skal den ved almindelig lydudvikling have fået stød (el. tilsvarende) i dansk: altså *-sí'ar*, *-sij'ar* etc. – modsat den beslægtede gamle tostavelsesform, i oldislandsk *síðarr* (= senere), som bevirkede stødløs udtale i nudansk *om'sider*.¹²

Yderligere 8 meddelere svarer på spl. AX 14, at det hedder *ensier* el. *ensikker* (markeret med + på kort 1). På baggrund af ovenstående må det antages, at førstestavelsens form (*en-*) skyldes smitte fra rigssprogets *endsige*. Den gamle dialekt har ubetvivleligt *i-*, men hvorfor? En regulær svækkelse *en-* > *i-* virker ikke sandsynlig i nordvestjysk.

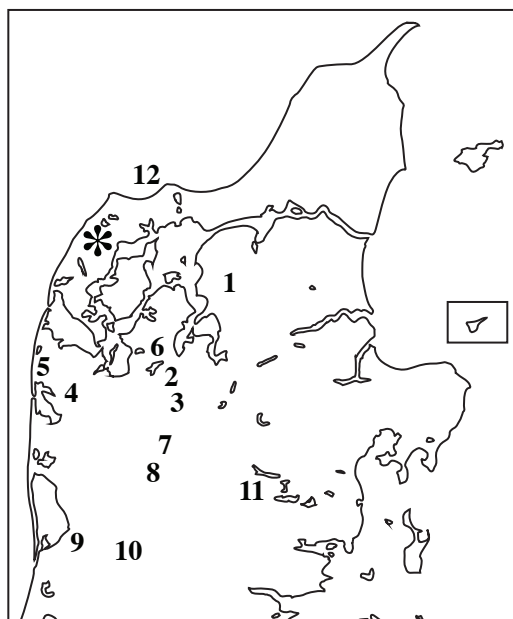
Ekskurs om en anden fossil

Den suveræne optegner af Thy-dialekten, Torsten Balle (JOs °Torsted), har ikke noteret den dialektale modsvarighed til *endsige* i formen *i'sij'r* el. *i'síar*, men som *i'sí (så)*¹³ – med den tilføjelse, at de dialekttalende selv opfatter *sí* som verbet *se* (vel i imperativ). På samme måde (*i'sí*) noterer han et adverbium med betydningen ”eventuelt, muligt, ved given lejlighed”, fx: *Efter hjælp fra en nabo* (siger man): *wi ku i'sí 'hjel'p 'jèr ən 'naj'n ,gån'* = *vi kunne muligt hjælpe jer en anden gang; vi skal nok hjælpe jer en anden gang, hvis vi kan*.¹⁴

Og hvad er så dét for et ord? Balle er selv inde på tolkningen *i'sær* – som jo ellers i moderne dansk betyder noget helt andet – vel først og fremmest fordi han selv to gange har optegnet *i'sæ'r* med samme betydning som *i'sí*!¹⁵ Kan det tænkes, at adverbiet (*i*)*sær*¹⁶ i ældre jysk dialekt har udviklet særbetydningen ”eventuelt”, og at ordet i denne betydning sidenhen (som endnu en uforklarlig brok) er blevet delvis sammenblandet med det gamle *æn sider*?

For så vidt angår særbetydningen ”eventuelt”, er denne sikkert belagt fra endnu 10 kilder i Jysk Ordbogs samlinger – overalt dog i formen *sær*, uden præposition. Det drejer sig om følgende (med nummerreference til kort 2), hovedparten af ældre dato: (1) Havbro

(1974)¹⁷, (2) Fly (1913)¹⁸, (3) Vroue (1960-erne)¹⁹, (4) Møborg (1880)²⁰, (5) Ferring (1881)²¹, (6) Estvad (1950-erne)²², (7) Sunds (1881)²³, (8) Snebjerg (1880)²⁴, (9) Lønborg (vist 1870-erne)²⁵, (10) Hoven (1936)²⁶, (11) Ry (1898)²⁷. Hertil kommer et ikke nærmere stedfæstet

Kort 2. (*i*)¹*sær*, anvendt i betydningen ”eventuelt” el. lign., if. svar på AX 14 og kilder i JOs centralarkiv. Torsten Balles optegnelse *i*¹*sí* er markeret med *.

vestjysk citat i Feilbergs ordbog²⁸ – og endelig et lidt mindre sikkert eksempel fra (12) Lild (1886), dette sidste til gengæld med den præpositionsholdige form: *i*¹*sær*.²⁹

Ordet (*i*)¹*sær* synes således i et stort nordvest- og midtvestjysk område at have været brugt også i betydningen ”eventuelt”, og det kan meget vel tænkes, at det er denne fossil, som (med sin mulige forstavelse *i*-) har smittet af på den tryksvage førstestavelse af *æn sider*.

Nord- og Midtøstjysk *se til, sig så*

Fra Vendsyssel (inkl. Læsø) svarer hele 41 meddelere på Jysk Ordbogs spørgsmål AX 14 (eller på et tilsvarende spørgsmål i en regional spørgeliste³⁰), at *endvidere* hedder *sitj te*, *sitj så te* el. (sjældnere) *sitj så* – eller de skriver *se/sij/sit te* (osv.). Jf. markeringerne A på kort 3. Udtrykket bekræftes af to ældre og én yngre lydskreven optegnelse i Jysk Ordbogs centralkartotek: *sij te* Hellum (1883)³¹, *sitj så te* Børghlum (ca. 1895)³², *sij så te* Tolstrup (1945)³³ – samt en grovere gengivelse sammesteds: *se til* Tise (1911).³⁴ Jf. markeringerne 1-4 på kort 3.

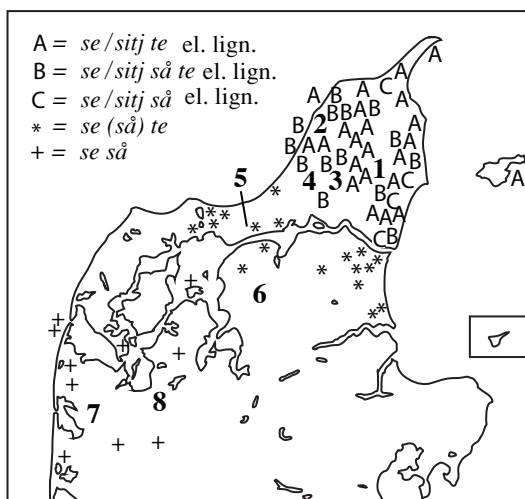
Udtalen *sitj* (og Grøns *sij'*, jf. note 31) er et tydeligt bevis på, at vendelboerne selv opfatter ordet som *se* (igen vel i imperativ) og altså forstår hele udtrykket som: '*se* '*så* (*bare*) *til* ... el. lign. Det er også tolkningen i Feilb.Ordb. I, 249 (formentlig med Grøn som kilde). Men historisk set er ordet *sitj* snarest (ligesom det nordvestjyske *síar*) en videreførelse af det gamle *sider* – med bortfald af blødt d, udvikling af stød, og også i Vendsyssel oftest med klusilspring som erstatning for stødet (hér blot med udtalen *-tj.*)³⁵ Kun bortfald af det afsluttende *r* i *sider* lader sig ikke forklare lydhistorisk; det må forklares analogisk, fx ved sammenblanding med imperativen *sitj* (= se!).

Yderligere 18 meddelere fra naboegne til Vendsyssel, nemlig Hanherrederne samt Nord- og Østhimmerland, ”oversætter” endvidere med *sij/se*

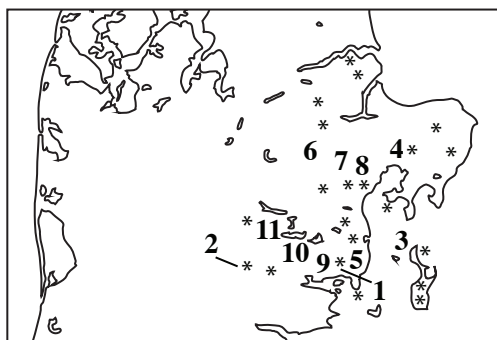
(*så*) *te* i svar på spm. AX 14 (el. NNE 5, NØE 5, jf. note 30), jf. markeringerne * på kort 3. Kun én af disse meddelere (særmarkeret med 5 på kortet) behersker lydskrift: '*sij'* '*så* *te*.³⁶ Men i betragtning af den geografiske placering er det troligt, at det er selvsamme udtryk som i Vendsyssel, der er bevaret her. Det er i den sammenhæng forbavsende, at en dialekt-

forfatter som Hans Jensen (markeret med 6 på kortet) noterer stødløs udtale i Himmerlandske Dialekt-Fortællinger (1940), 37.³⁷

Fra det nordlige Midtvestjylland (inkl. Thyholm) besvarer 10 meddelere spm. AX 14 med *se så*, *sej(e) så* el. lign., jf. markeringen + på kort 3. At det også her drejer sig om udtrykket '*se* '*så* (*bare*) *til* ... bestyrkes af, at 2 ældre kilder i Jysk Ordbogs centralkartotek

Kort 3. *se til, se så til, se så* – anvendt i betydningen ”endsige”, if. svar på JOs spl. AX 14 og NØE 5, og if. kilder i JOs centralkartotek.

Kort 4. Midtøstjysk *se så* (mv.), anvendt i betydningen ”endsige”, if. svar på JOs spl. AX 14, NØE 5, DJE 5, MØE 5, og if. kilder i JOs centralkartotek.

meddelere, som besvarer spm. AX 14 (el. NØE 5, DJE 5, MØE 5, jf. note 30) med *se/si så* (hér aldrig med tilføjet *te*), jf. markeringen * på kort 4. Det er ikke helt klart, hvilken udtale disse notationer dækker over. En enkelt af oplysningerne (lokaliseret med 1 på kortet) er lydskrevet: ¹*si* ¹*så*⁴⁰, altså med en stødholdig form, der kan fortolkes som i ovennævnte nordjyske kilder; og tilsvarende skal det nok forstås, når en anden meddeler (jf. 2 på kortet) siger, at ”der skal tryk på i’et”. I Jysk Ordbogs centralkartotek foreligger der yderligere 3 optegnelser med stødholdigt i (markeret 3-5 på kortet): ¹*si* ¹*så* NSamsø (1950-erne)⁴¹; *i si’ så* Skarresø (ca. 1960)⁴², ¹*si* ¹*så* = *endsige da* Gosmer (1940-erne).⁴³ I en optegnelse fra Mols (1956) *sæj’ så*⁴⁴ må foreligge sammenblanding med dialektens *sig!* (imperativ af *sige*).

Inden for Djurs og Hadsherred, i det centrale Midtøstjylland, noterer gode lydskrevne kilder i Jysk Ordbogs centralkartotek imidlertid stødløs form af *si* (jf. markeringerne 6-10): ¹*si* ¹*så* Houlbjerg (1956)⁴⁵, Tødbjerg (1920-erne)⁴⁶, Elsted (1890-erne)⁴⁷, Søvind (1880-erne)⁴⁸, Tåning (1930-erne).⁴⁹ Og samme udtale ligger utvivlsomt bag *sih så* Ry (1896)⁵⁰ (med markeringen 11). Det kan på den baggrund næppe betvivles, at de indre midtøstjyske belæg markeret med * på kort 3 dækker over stødløs udtale, skønt kun én direkte antyder det ved at skrive *sie*.

Men hvor stammer så denne stødløse udtale fra? Verbet *se* udtales også hernede med stød; og verbet *sige* hedder i dialekten *sæj*([·]), idet jysk ikke tog del i udviklingen *sæghe* > *sighe* (jf. artiklens start). Et stødløst *si* kan næsten kun afspejle rigssprogets *si* (= *sige*) – muligvis

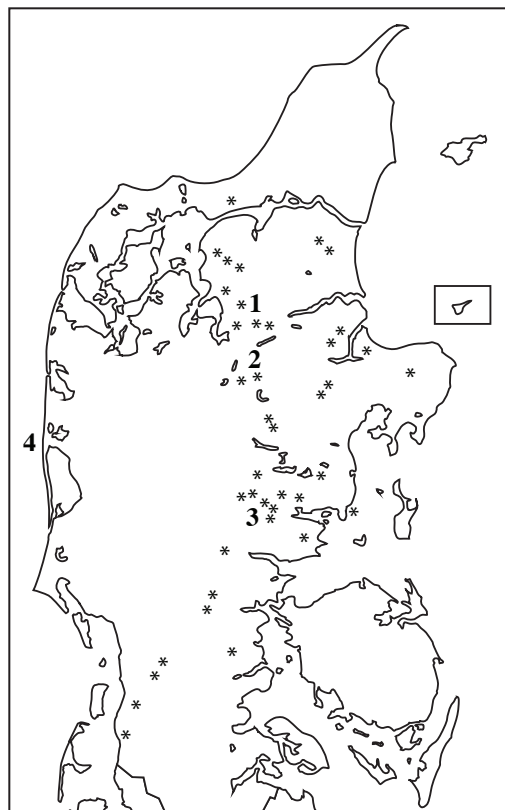
(markeret med 7-8 på kort 3) har noteret ordet med stød: Vind (ca. 1875)³⁸, Ginding herred (1881).³⁹

Mere uklart bliver billedet, når vi bevæger os ned i Midtøstjylland – i denne sammenhæng Hobro-Randers-egnen, Århus-Silkeborg-Skanderborg-egnen og Djursland (med Samsø). Fra disse områder er der 21

indlånt i et kompromis mellem ældre dialektalt *si' så* (med stød) og rigssprogets synonym *end'sige*. Midtøstjylland er immervæk den del af Jylland, som tidligst (via købstæderne) blev udsat for rigssprogets påvirkning.

Midt- og sydjysk *siden så*

I et bælte fra Vester Hanherred, ned over Vesthimmerland, Viborg-Randers-egnen og Skanderborg-Horsens-egnen, videre ind over Sydøstjylland og ned i det vestlige Sønderjylland er der 49 meddelere, som i spl. AX 14 (for Østjyllands vedkommende også NØE 5, MØE 5, DJE 5) "oversatte" *endsige* med *si(d)en så*, *sien så*, *sin(d) så* el.

Kort 5. *siden så*, anvendt i betydningen "endsige", if. svar på JOs spl. AX 14, NØE 5, DJE 5, MØE 5, og if. kilder i JOs centralkartotek.

lign. (kun i få tilfælde uden *så*). Jf. markeringen * på kort 5. Spredte (i alt 6) oplysninger fra Vestjylland om samme udtryk er ikke medtaget på kortet.

Kun 3 af de 49 oplysninger er lydskrevne, men såvel disse former (*sijən*⁵¹, *si'ən*) som de øvrige meddeleres grove udtalegengivelse viser klart, at det er adverbiet *siden(hen)*, der indgår i udtrykket – udtalt med kort vokal i det vestlige Sønderjylland (*sin'*); det samme sporadisk i Nordøst- og i Sydøstjylland (sidstnævnte sted også i varianten *sjen'*). Yderligere bekræftelse kan hentes i Jysk Ordbogs centralkartotek: (1) Rinds herred (1928)⁵², (2) Vin-

kel (1930-erne)⁵³, (3) Korning (1929)⁵⁴, (4) Holmsland (1870-erne).⁵⁵ Jf. lokaliseringerne 1-4 på kort 5.

Hvordan det er kommet til at hedde *siden så*, kan man kun gisne om. Men naboskabet i nord til dialekter, hvor *si?* (*så*) *te* synes at afspejle ældre *siðr*, og til dialekter, hvor det samme udtryk kan antages omtolket til *sige så* (*si· så*) under påvirkning fra rigssproget, fører uvilkårligt tanken hen på endnu en omtolkning her i Midt- og Sydjylland – i dette tilfælde dog under påvirkning fra det dialektale adverbium *siden*, uden inddragelse af rigssproget. V. Såby har faktisk henvist til en gammel variant af *end*¹*sige* med sidsteled -¹*siden*, nemlig *en sidhen* i Peder Palladius' visitatsbog (1555).⁵⁶

Den formodede påvirkning har altså kunnet indtræffe – og måske lettest i jysk, hvor adverbiet *siden* i hvert fald i nutiden hyppigt bruges uden tidsbetydning, nærmest synonymt med *så*, *ellers: de ve:ð a sin få'ræstæn e"t = det ved jeg så forresten ikke*.⁵⁷ Hvis denne brug af *siden* rækker århundreder bagud i jysk, er det bestemt ikke utænkeligt, at man allerede i starten af 1500-tallet har kunnet bruge forbindelser som *end siden*, *siden (så)* med den ikke-temporale betydning ”endsige”. Peder Palladius kan sagtens have kendt formen *en sidhen* fra sin opvækst i Ribe.

Slutord

Ud over de nævnte jyske modsvarigheder til *endvidere* – der alle må anses for veletablerede dialektale udtryk – møder man i svarene på spl. AX 14 et stort antal andre former. En mindre del skyldes formentlig fejlhuskning eller fejlskrivning (herunder 6 vestjyske ”bagvendinger” af ovennævnte *siden så*, kort 5). De allerfleste må imidlertid betragtes som indlån i yngre dialekt af rigssprogets *endvidere* (i mere eller mindre tilpasset form: *æn si*, *i sæj* etc.), eller de er blandformer mellem dialektens ægte udtryk og rigssprogsglosen: *end sige så/til/da*, *end siden*.

Til sidstnævnte gruppe vil man umiddelbart regne 3 eksempler på *end se (til)* fra Vendsyssel, 2 eksempler på *end se (så)* fra Midtøstjylland, i hvert fald 1 eksempel på *end sikke* fra Thy, samt 1 eksempel på *end siden* fra Vesthimmerland. Det kunne dog tænkes, at de pågældende meddelere slet ikke forbinder optaktsordet *end* med den enslydende rigssprogsglose, men med den dialektale konjunktion,

vi i Jysk Ordbog har kaldt ⁴*end*, og som går tilbage til gammeldansk *æn* (= og, men).⁵⁸ Ordet har overlevet i de fleste jyske jyske dialekter op til vor tid, bl.a. med betydningen ”(men) hvad så med ...?”, hvormed der åbnes for en alternativ synsvinkel el. lign.: ”*Det maa nu alligevel ikke være rart at være gift med saadan et sølle fordrukkent Mandfolk*”, *var der ... en af Kvinderne, der henkastede ...* ”*End at have saadan en Drukkendidrik til Far?*” *kom det igen*.⁵⁹ Som det ses, har dette ord ikke helt samme funktion som rigssprogets *endsige*, men ligheden kan være stor. Også med *endsige* luftes jo et alternativ – blot altid et mere ekstremt. Hvis man antager, at det er (det nu halvt forglemte) ⁴*end*, der spørger, forstås det bedre, at endnu 5 meddelere i spl. AX 14 ”oversætter” *endsige* med *hvad så, hvordan så ...* (el. lign.), nutidige modsvarigheder til det gamle ⁴*end*.⁶⁰

Men nok om dette. Ligesom de andre ovennævnte marginaltyper ændrer disse *end*- og *hvad*-forbindelser intet ved det overordnede billede, der er givet af jyske modsvarigheder til *endsige*. Jeg håber forlængst at have opfyldt den dobbelte hensigt med denne artikel: Dels (med et teoretisk sigte) at have demonstreret, hvor let ord ”smitter af” på hinanden (når de ikke fastholdes af en skriftsproglig norm). Dels (helt konkret) at have motiveret, hvorfor www.jyskordbog.dk bringer adverbier med de sært udseende artikelnavne *i'sider* (med sideformen *end'sider*), *se-til* (med sideformer som *se-så*, *sige-så*), *siden-så*.

Noter

¹ Det første og det tredje af disse udtryk anføres som ”oversættelser” i Den Danske Ordbog (2003-2006) – ² Fra *Jeg elsker de grønne lunde*, af Johs. Helms 1873. – ³ Jf. Valdemar Bennike og Marius Kristensen: Kort over de danske folkemål (1898-1912), 66. – ⁴ Dette udtryk er if. ODS IV, 390 en skriftsproglig efterligning af tysk *geschweige denn* etc.; L.Varming (jf. note 57) antager som tætteste forlæg tysk *sage denn*. – ⁵ Ømålsordbogen 3, 414. – ⁶ Hvordan udtrykkes i deres dialekt ordet *endsige* i en forbindelse som ”det var ikke et vejr at genne en hund ud i – endsige et menneske”. Som forslag stilles (på baggrund af daværende data i Jysk Ordbogs centralkartotek): ”*endsige, i sjer te, sij te, end mindre, se så til* el. andet. – ⁷ Lydskrevet er ganske vist også meddelelsen fra M.P.Ejerslev (top. 1443), men den er utydelig og vist fejlskrevet: *i 'sij'æn* el. *i 'sijjæn* (?). – ⁸ Om klusilspring se www.jyskordbog.dk, Dialektkort K 2.1 (se: Yderligere forklaring). – ⁹ Top. 1319: *de war ejt wøj'ær å gjen æn hun' uw'ð i, i sij'ær te' æn men'ask = det var ikke vejr til at genne en hund ud i, end sige et menneske*. C.M.C.Kvolsgaard: Fiskerliv i Vesterhanherred, 68. – ¹⁰ Top. 1392: *æ hå'r e"k te mæ sij'æl, isij'r æ sku ha nøj te dæ = jeg har ikke til mig selv, endsige jeg skulle have noget til dig*. A.C.Grøn: Optegnelser. DFS 1922/64. I et parallelt eksempel anvender Grøn kortformen *sij'r*: *hans dræn' ka hwær"kan kin bo'qstawær hælø staw', sij'r tel han' ku lø:s = hans dreng (dvs. søn) kan hverken kende bogstaver*

eller stave, endsige at han kan læse. – ¹¹ Top. 1399: *han ka et løwt æ stuel, i sijr så æ bowr = han kan ikke løfte stolen, langt mindre bordet.* J.Grusgaard: Optegnelser. Uff 205.1. – ¹² Jf. Richard Vigfusson (m.fl.): An Icelandic-English Dictionary (1957), 531 og ODS XV, 593. – ¹³ Top. 1355: *han ku 'itj 'lōwt ə 'sək, i 'sɪ 'sá 'bær ən = han kunne ikke løfte sækken, endsige bære den.* Torsten Balle: Seddelsamling i PSkC. – ¹⁴ Balle giver yderligere to eksempler på dette adverbium: (a) *de ka wi i 'sɪ fo 'broq' 'fuər = det kan vi muligt få brug for; det får vi muligvis nok brug for;* (b) *wi ku i 'sɪ 'kom' ən 'nəjən 'dā: = vi kunne muligt komme en anden dag; vi kommer om muligt en anden dag.* Han har også én gang optegnet ordet med udtalen i 'sɪ: (c) *de ku i 'sɪ: 'səm'ti 'wær, wi ku 'wæŋ əð ə 'dā: 'æ'tər = det kunne lejlighedsvis være sådan, at vi kunne vende det (høet) dagen efter.* – ¹⁵ (a) *de ku i 'sær 'wær = det kunne godt, gerne ske;* (b) *wi ku i 'sær fo 'broq' 'fuər ən = vi kunne muligt få brug for den.* – ¹⁶ < gammeldansk *sær, sēr* = for sig, særlig, ejendommelig; i adverbial anvendelse med sekundær præposition *i-*; jf. ODS. XXIII, 118. – ¹⁷ Top. 1569: *det ka sær blyw = træffe at ske.* Opt. af Th. Thomsen (JOS °Havbro). PSkC Top.saml. – ¹⁸ Top. 1706: *Men en Dyr ka' sær wal læ' sæ besnakk' ... nær en taaler stabil og geskæftig te 'en = men et dyr kan gerne lade sig besnakke, når man taler stabilt og geskæftigt til det.* Jeppe Aakjær: Esper Tækki, 19. – ¹⁹ Top. 1707: *indrømmende, medgivende:* (a) *de ka sær væ'r = det kan svært være, omtr. svarende til: det kan godt være;* (b) *a ska da sær træj te, åm de kni'vær = jeg skal da gerne træde til, hvis det kniber;* (c) *a mat sær låw mi kuøn å håj' æ sæŋ' = en par daw = jeg måtte godt nok love min kone at holde sengen et par dage.* J.S.Andersen: Seddelsamling. PSkC. – ²⁰ Top. 2419: *En kunde svært (= eventuelt) hjælpe en anden med det Raad.* Evald Tang Kristensen: Jyske folkeminder IV, 218. – ²¹ Top. 2436: *Ja hvad, kan vi ikke sær (= godt) have en Ting nyt at fortælle for hverandre.* Evald Tang Kristensen: Jyske folkeminder V, 368. – ²² Top. 2471: *do ku da 'sær 'li:q ræn 'te' ə 'da:r, næ:r do no 'ska fə'bi = du kunde da altid lige rende til døren (dvs. kigge ind, når du nu skal forbi).* Opt. af K.Jensen. PSkC ms. 143.1. – ²³ Top. 2488: *et fyrtoj kunde også være rart at have ved sig, når en svært (= man eventuelt) skulde slå ild engang.* Evald Tang Kristensen: Jyske folkeminder V, 335. – ²⁴ Top. 2495: *der kunde jo sær (= godt) blive brug for den, tænkte han.* Evald Tang Kristensen: Jyske folkeminder IV, 94. – ²⁵ Top. 2575: *en lijo knyw' i æ lom' e't o fåglæm', dær ku sær blyw en kat o gjæl' = en lille kniv i lommen, ikke at forglemme; der kunne eventuelt blive (brug for) at gifde en kat.* Opt. af Palle Fløe. DFS 1922/22. – ²⁶ Top. 2581: *Skul vi et go hen o hjælp ham let te ret, der ku sær vær ve o blyw te en Dram o en Bid Brø = skulle vi ikke gå hen og hjælpe ham lidt til rette? der kunne godt være ved at blive til en dram og en bid brød.* Chr. Hulmose og J. Andersen: Pæj' r o æ Jordmormand, 25. – ²⁷ Top. 2191: *hinne Kjærrest vil hæen aa snak mæ hin, di ku jo seh ha noj aa snak om = hendes kæreste ville hen og snakke med hende; de kunne jo gerne have noget at snakke om.* C.S.Thomaskjær: Tow laajeli Histaarrie, 7. – ²⁸ *de ku sær væ'r = det kunne godt være.* Feilb. Ordb. IV,724. – ²⁹ Top. 1319: *had fōlk løst te' å fo o'lsop hēler stjēqt o'l, gjik di uw'd əpo lunj' fyw'ər i' ən betə flā:ðboŋəd fywərbo:ð å stāŋəd o:l ... mæ' ən al'jar hēlær især mæ' ən saw'jar = Havde folk lyst til at få ålesuppe eller stegte ål, gik de ud på Lundfjord i en lille fladbundet fjordbåd og stangede ål ... med et ålejern eller især (= eventuelt?) med et savjern.* C.M.C.Kvolsgaard: Fiskerliv i Vesterhanherred, 3. – ³⁰ Spørgeliste NNE (udsendt i starten af 1989), spørgsmål 5 lyder: *Kendes i Deres dialekt udtrykket si sâ el. sider sâ i betydningen "endsige", f.eks. i sætningen "Hun fik sjældent nyt dagligtøj, si sâ (til) pæne klæder"? ... Giv selv et eksempel på brugen – Samme spørgsmål blev taget med som nr. 5 på de samtidige regionale spørgelister NØE, MØE og DJE.* – ³¹ Top. 1234: *dær æ månə, dæ döw'ə mæ å staw', sij' te (de di sku ku) lō's = der er mange, der døjer med at stave, se til (endsider) at de skulde kunne læse.* Opt. af A.C.Grøn. DFS 1922/64. – ³² Top. 1247: *hon kantj år'k å klø' sæ, sij' sâ te mi'r = hun kan ikke orke at klø sig, endsige mere.* Opt. af J.M.Jensen. Uff Acc. 202. – ³³ Top. 1253: *hon ka intj igång hjæ.lp sæ si'l, sij' sâ te' å hjæ.lp ajør = hun kan ikke engang hjælpe sig selv, endsige hjælpe andre.* L.T.Obel: Seddelsamling. PSkC. – ³⁴ Top. 1252: *de gør int en Gang Gavn for Føden, se til mere.* Jens Thise: Per fra Mosen, 15. – ³⁵ Jf. www.jyskordbog.dk, Dialektkort, K 2.1. – ³⁶ Top. 1286: *de wa 'ejk 'wær 'te å gjæn æn 'hun' 'uw' i, å 'sij' 'sâ 'te' æ 'menəsk = det*

var ikke vejr at genne en hund ud i, endsige et menneske. Meddeleren er Anders Fisker (JOs °Haverslev). – ³⁷ Top. 1594: *de æ somænd et Wæj'r å jaw en Hund' uk i, si'er så e Mennesk* (oversættelse se forrige note). Teksten er lydskrevet af Th.Thomsen (JOs °Havbro). – ³⁸ Top. 2421: *A ka et blyw færre te Po'sk sej'e da te Kjör'mos* = jeg kan ikke blive færdig til påske, endsige til kyndelmisse. Opt. af P.K.Madsen. DFS 1883/132A. – ³⁹ Top. 2470: *sider (s'ier) ... der er ikke to, sider tre*. Opt. af L.Varming. Jyske Samlinger, I.Række, VIII, 274. – ⁴⁰ Top. 2138: *de wa it 'vej'ær å jaw æn 'hun' 'u:ð 'i:, 'si: 'så æt 'menæsk* (oversættelse se note 36). Meddeleren er A.M.Nielsen (JOs °Hundslund). – ⁴¹ Top. 0355: (Optegneren:) ja, vi andre kan jo knap nok følge med. (Medd., spontant:) 'si: 'så 'mæ = ja, hvad så mig! Opt. af Ella Jensen (JOs °Houlbjerg). Afd.Dial. ms. 175. – ⁴² Top. 2041: *han kun'nt klar sæ sjel', i si' saa mie = han kunde ikke klare sig selv, endsige mere*. Opt. af J.H.Pedersen. PSkC ms. 9.1. Den tryksvage førstestavelse er ikke umiddelbart forklarlig, og den kan næppe sættes i forbindelse med forstavelen i det nordvestjyske i'sier ovf. – ⁴³ Top. 2142: Peder Andersen: Et Hadsherredsmaals Formlære, 97. Danske Folkemål 17, 58-116. – ⁴⁴ Top. 2029: *han ku et u'n hans mow'r 'hi'l'i,bær'an, sæj' så (law'nt menær) wi anær* = han kunne ikke unde sin moder hyldebærrerne, endsige (langt mindre) os andre. Niels Åge Nielsen. Seddelsamling. PSkC. – ⁴⁵ Top. 1839: 'si: 'så = endsige da. Ella Jensen: Houlbjergmålets bøjningslære, 83. – ⁴⁶ Top. 2049: 'si: 'så 'miæ = endsige da mere. Kristian.Hald: Seddelsamling. Afd.Dial. – ⁴⁷ Top. 2077: *Dåræt æ èlæ in mæ, si: (så) Mar'an* = Dorte er ældre end mig, endsige Maren. Opt. af Marius Kristensen. Feilb.Ordb. IV, 195. – ⁴⁸ Top. 2236: *han kan itj èn gon' hjèl'p sæ sjèl', si: (så) miæ* = han kan ikke engang hjælpe sig selv, endsige andre. Opt. H.F.Feilberg (efter pastor Kjær). DFS. 1922/24. – ⁴⁹ Top. 2224: *han ka hwærken sta'w helæ ki' boqsta'wæ, si' så lø's* = han kan hverken stave eller kende bogstaver, endsige læse. Randlev: Ordsamling (indgået i Jysk Ordbogs centralkartotek). – ⁵⁰ Top. 2191: *en bøn dæ ku aa roh et Høwi, sih saa et Mennesk* = en bøn, der kunde have rørt et kreatur, endsige et menneske. C.S.Thomaskjær: Pæ Kukmand aa hans trej Kwonne, 13. – ⁵¹ Top. 1286: *de wa 'ejk 'we'r 'te å gjæn æn 'hun' 'uw' i – å 'sijæn 'så æ 'menæsk* = det var ikke vejr at jage en hund ud i, og endnu mindre et menneske. Opt. af A.Fisker (JOs °Haverslev). – ⁵² Top. 1710: *Æ Løn wa 418 Kr. aarlig ... lidt nok te jen aa løw aa, si'n saa tow* = lønnen var 418 kr. årligt; lidt nok til én at lave af, endsige to. N.Christiansen: Stu'e Niels, 5. – ⁵³ Top. 1771: (a) *A haat domset, sien saa souet* = jeg har ikke blundet, endsige sovet. (b) *de va all' de, en ku høer æ Plejll, sien saa te æ Kjanne draaest* = det var lige det, at man kunne høre plejlene, endsige at kernerne dryssede. Opt. af N.P.Jensen. DFS 1906/46. – ⁵⁴ Top. 2287: *En töt snaaer eth, en twor tænk o dæ, sjen saa mie* = jeg syntes snart ikke, jeg turde tænke på dig, endsige mere (fx. snakke til dig). Kristjan Jensen: Almue I, 18. – ⁵⁵ Top. 2543: (a) *han ka et engån betål hans Gjæl, sin så mi'r* = han kan ikke engang betale sin gæld, endsige mere; (b) *han ka et fo hans æjen Arber gjo'r, sin da anner djæs* = han kan ikke få sit eget arbejde gjort, endsige andres. Opt. af Lavst Røjkjær (JOs °Holmsland). DFS. 1922/70. – ⁵⁶ Jf. Blandinger ... udgivne af Universitets-Jubilæets Danske Samfund, I (1881-87), 35. – ⁵⁷ Top. 2694 Darum (Feilb.Ordb. III, 195). Men allerede L.Varming bemærker i Det jydsk Folkesprog grammatisk fremstillet (1862), 176: *Et blot Fyldeord er ... sinn ... svarer ikke alene til: derpaa, derefter, men ogsaa til: jo, da, eller deslige; idet da Tidsbegrebet er næsten forsvundet*. – ⁵⁸ Ordet modsvarer oldislandsk *en*; det blev allerede før 1500 udkonkurreret af *men* (opr. kun med tidsbetydning: = medens). Jf. Peter Skautrup: Det danske sprogs historie I, 166; II 101, 110. – ⁵⁹ Top. 1706. Marie Bregendahl: Sødalsfolkene (1948) I, 29. – Alternativet *'end ...* bringes normalt i spil af samtalepartnere; men det kan også være den talende selv, som ved nærmere eftertanke kommer på det. – ⁶⁰ Fx: Top. 2471. *det er ikke Vejer og gjen en Hund ud i, hurn sind en Mennesk* = (egl.:) ... hvordan siden et menneske. – Om jysk *siden* i denne betydning se note 57.

Forkortelser

Afd.Dial. = Afdeling for Dialektforskning (Københavns Universitet) – DFS = Dansk Folke-mindesamling (København) – Feilb.Ordb. = H.F. Feilberg: Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål. I-IV. 1886-1914. – JO = Jysk Ordbog (Aarhus Universitet) – PSkC = Peter Skautrup Centret (Aarhus Universitet) – UfF = Udvalg for Folkemaal (nu Afd.Dial.)

Forfatteren er redaktør ved Jysk Ordbog

Torben Arboe:

Det afgørende stød – lidt om interjektionen *å'e* i jysk

Under redaktion af ordet *ja* til Jysk Ordbog viste der sig adskillige eksempler på sekvenser som *å' ja, ja å' ja* og lign., hvor lyden *å* i ordet *å(h)*¹ i lydskrift tydeligt var markeret som stødbærende – i modsætning til den almindelige udtale (også i rigsmål) *å'* med kun længde. Fx betegner Torsten Balle fra Nordthy (JOs punktoptegning °Torsted, 1960'erne) brug af ordforbindelsen *ja 'å' 'ja* som en ”forsikrende bekræftelse” svarende til ”ja, naturligvis”. Den bruges bl.a. i svar på spørgsmål som: 1) ”Må jeg låne det brune øg (dvs. den brune hest)?” og 2) ”Har I jeres korn inde?”. Til spørgsmål 1 kan svaret være: *ja 'å' 'ja, de 'mo-ð' o ða* = ja, å'e ja, det 'må du da², dvs. ”ja, det må du rigtignok gerne”; tilsvarende til spørgsmål 2: *ja 'å' ja, 'de æ 'læn 'si-n* = ja, å'e ja, 'det er længe siden, dvs. ”ja, det er rigtignok længe siden” (at vi blev færdige med at køre kornet ind). Det er vanskeligt at gengive udtalen med stød skriftligt uden at bruge lydskrift; jeg har her noteret den som *å'e* til markering af forskellen fra den korte udtale i *å* og udtalen med længde i *åh*.

Et andet eksempel på brugen af forbindelsen, også i det nordvestjyske, ses hos C.M.C. Kvolsgaard (1891) (JOs °Lild): *Ja' å' ja, wi mot da te' å gji fj'r fòr å fo henør gu'e ijèn* = jah, å'e ja, vi måtte da til at give fir (dvs. give efter) for at få hende god igen (s. 96). Kvolsgaard oversætter her ordforbindelsen med ”Ja vel”; den følger efter en replik fra en ældre kone, der forsvarer sig ret kontant mod en

¹ If. Retskrivningsordbogen kan ordet skrives: *å* el. *åh*, hvilket her er sammenfattet til *å(h)*.

² I bl.a. nordvestjysk kan visse småord udtales med *ð* (= ”blødt d”, spirantisk d) i forlyd, jf. artiklerne *'du, 'da* i Jysk Ordbog.

mulig kritik og afslutter med: ”Forstår I det?”. I denne kontekst kunne *ja å: ja* også oversættes til: ”ja, ih du milde”, ”ja, du godeste” el. lign. for at afspejle fortællerens overraskelse over den gamle dames uventet nærtagende reaktion.

Da der er adskillige andre eksempler på denne ordforbindelse i materialet til ordet *ja*, blev jeg interesseret i at undersøge forholdet mere generelt: først, om stødbærende udtale af *å(h)* findes i tilsvarende sekvenser med interjektionerne *jo* hhv. *nej*, dernæst, om *å(h)* har udtale med stød i andre sammenhænge. Det er resultaterne af denne lille undersøgelse, jeg her vil præsentere, selv om jeg dermed tager et i ordbogsregi langt spring fra bogstav J frem til bogstav Å og udfører en del af det redaktionelle forarbejde for en artikel dér.

Det bliver også nødvendigt at gå lidt uden for den strengt sproglige analyse og bevæge sig en smule ind i området *samtaleanalyse*, idet sådanne interjektioner ofte ytres som en reaktion på andres udsagn; man må altså inddrage (dele af) samtalsituationen som helhed i beskrivelsen af ordenes funktion. Som det allerede er sket ovenfor: Torsten Balle nævner den ene samtalepartners spørgsmål og den andens svar (inkl. de aktuelle interjektioner), og ved Kvolsgaard-citatet har jeg selv opsummeret de to samtalepartners sproghandlinger.

1) *å'e* i forbindelse med *ja*, *jo* og *nej*

1.1) I treords-sekvenser

Der er kun få eksempler ud over de nævnte på treords-sekvensen *ja*, *å'e ja*. Torsten Balle anfører det som muligt svar på spørgsmål som: *ka ðo 'hòw 'de?* = ”kan du huske det?”, nemlig: *ja 'å: ja! liså 'tyððliq!* (= ja, å'e ja, lige så tydeligt), hvor sekvensen kan oversættes til ”ja, ok ja”, ”ih ja” eller ”ja vist”, altså fortsat med forstærkende funktion. Dette mener derimod A.C. Skyum (1948) (JOs °Erslev) ikke er tilfældet: fra Mors betegner han *ja:*, *hå' ja* som et ofte brugt ”tomt, udfyldende Svar i Samtale” (s. 277); tilsvarende gælder sekvenserne *jo:w*, *hå' jow'* og *næ:j*, *hå' næj'* (= jo, å'e jo; nej, å'e nej). Det indledende *h-*må betragtes som en lokal, ledsagende biomstændighed ved udtalen, der også forekommer foran halvvokalerne *j*, *w* (fx ved *ja*, noteret *hja* Thy); i hvert fald foreligger der ikke en selvstændig interjektion *hå*, så det rimeligste er at identificere formen *hå'* med en stødbærende udtale af interjektionen *å(h)*.

Skyum har måske ret i, at sekvensen *ja*, *hå' ja* kan ses som et tomt, udfyldende svar ("fatisk kommunikation" kaldes det i samtaleanalysen); men inden for sekvensen som sådan må *hå'* (eller *å'e*) betragtes som et forstærkende element, skønt kun på niveau med "ok", "ih" og ikke forstærkende i samme grad som "rigtignok", "sandelig" i eksemplerne ovenfor. Skyum giver i øvrigt selv i anden sammenhæng et eksempel, der klart viser den forstærkende funktion. Som tjenestedreng blev han sendt om til en nabo efter en "møddingskraber", dvs. i et narreærinde, hvilket han nu kommenterer: *Ja, haa ja! A kam hæn te æ Nabo, ... aa han wa swær swaar* = "Ja, å'e ja! Jeg kom hen til naboen, og han var svært imødekommende"; han skyndte sig nemlig at give drengen nogle tunge sten i en sæk, som han så kunne slæbe hjem (Skyum 1926 s. 102f.).³ Her er ingen tvivl om den forstærkende funktion, markeret med udråbstegn: *Ja, haa ja!* og med betydningen: "Ja, jeg skal love for, jeg fik hjælp".

Den forstærkende funktion kendes ligeledes fra Salling og Fjends, fx: *Hun vild di'el bode undt aa godt mæ hinne Mand, saa' hun – jow aa'e jow* = hun ville dele ondt og godt med sin mand, sagde hun – jo, å'e jo (dvs. "jo, rigtignok ville hun det"), jf. Skive Folkeblad 12/6 1913 s. 16. Hos Aakjær noteres stødet ikke, men er formentlig underforstået i en sekvens som: "*Jow, aaejow!*" *saa' gammel Ywer* = "Jo, å'e jo, sagde gamle Iver"; her som kommentar til en drabelig historie om bjergfolk, jagt efter et guldbæger, vilde ridt mv. (Aakjær 1923 s. 22). I hvert fald antyder Aakjær (og andre) ofte stød med *-e*, mens længde markeres med *-h*. Tilsvarende i replikken: "*Ja, aaeja; det forstaar sæ, det er jo æ Foredragsholder*", sagt af en husmand, da han kommer sent hjem med en gæst, og konen, der er gået til ro, overrasket spørger, om vedkommende skal overnatte (Aakjær 1924 s. 12). Her er Aakjær dog lidt uden for Fjends, nemlig i det østlige Hardsyssel på den anden side af Karup å, så *ja, aaeja* kan stamme derfra i stedet.

1.2) I toords-sekvenser

Vi vender os nu mod sekvenser uden indledende *ja*, *jo* eller *nej*, altså toords-sekvenserne *å'e ja* etc. Fra Nordthy betegner Torsten Balle *å'*

³ Nærmere om denne type narreærinder i Daugaard Jørgensen (1989) s. 5.

ja som et ”sukkende, beklagende udråb” og oversætter det til ”ak ja”, fx i et udbrud som: *’å: ’ja, ən blywær ’gaməl* = ”ak ja, man bliver gammel”, og i et hjertesuk som: *’å: ’ja, ’sòr’ å ’saw’n, ’de ’tå:r ’hòt po jèn* = ”å’e ja, sorg og savn det tager hårdt på én”. Fra Mors omtaler C. Schade kort efter år 1800 alle tre forbindelser: *aa el. aah bruges hyppigen i daglig Tale for aa ja, jou, nej, og lyder ofte som aa e ja, aa e jou etc.* (Schade 1807/1968 s. 22). Her siges klart, at der i slutningen af udtalen af *å(h)* optræder et ”efterslag” el.lign., der snarest lyder som et selvstændigt ord, *e* – hvilket mest sandsynligt må tolkes derhen, at ordet har stød i disse forbindelser og dermed kan gengives *å’e*.

Senere bemærker Schade i et tillæg, der også omfatter det nordlige Salling⁴: *aa-e ja! aa-e jo! aa-e nej! saaledes giver man i daglig Tale sit Ja, Jo eller Nej mere Vægt*. Altså en påpegning af den forstærkende funktion af *å’e* også på Mors, modsat vurderingen hos Skyum (1948) ovenfor. Formodningen om udtale med stød bekræftes af K.J. Lyngbys optegnelse fra Lødderup (også Mors) 1868, idet Lyngby noterer: *å: ja, å: jow’* (her omsat til Jysk Ordbogs lydskrift). Dette gengives i Feilbergs jyske ordbog: *å:aja, å:ajow’* (bd. 3 s. 1187), dvs. med tilføjelse af et ”efterslags-e” efter stødet, svarende til min notation *å’e*.

Fra Salling gengives udtalen på tilsvarende måde i et værk, hvor stød konsekvent markeres med ’-tegnet: *å’eja*, her i en eftertanke til bemærkningen: ”det rendte én gerne en fjerdingvej (dvs. ¼ mil) for dengang” – *å’eja indda* (= ok ja endda). Det, man som barn i 1889 gerne løb et par km for, var at se Sallings største sportsmand, Esper på mejeriet, køre på cykel (Kristensen 1939 s. 46).⁵ – Angivelser med ”efterslags-e” ses også hos Blicher, hvor det formentlig ligeledes må forstås som markering af stød: ”*Aaejou*” *suert mi Aallfaaers Aallfaaer* (= å’e jo, svarede min bedstefars bedstefar)⁶, og få linjer senere: *Aaeja! de grinn de aa* (= å’e ja! det gri(n)nede de af; Blicher 1842/1942 s. 10/22). Dialekten i den pågældende fortælling i *E Bindstouw* må betegnes som vestjysk (jf. oversigten s. 98 i nævnte udg.), dvs. den

⁴ Nu på Det kgl. Bibliotek: NkS. Add. 3d, 8°; bemærkningen desværre ikke medtaget i det ultrakorte uddrag af manuskriptet i Schade 1807/1968 s. 194.

⁵ Begge citaterne er min oversættelse af Kristensens lydskrevne tekst. (I øvrigt: foto af sportsmanden, mejerist Esper Andersen, Jebjerg, med cykel, s. 47).

⁶ Ordret naturligvis ”oldefars oldefar”; men ”oldefar” betød i jysk tidligere ”bedstefar”.

er mest sandsynligt fra Fjends⁷, idet Blicher i en årrække var bosat i Torning-området i det sydlige Fjends. De to eksempler kan oversættes ved blot "Aa jo" hhv. "Aaja!" (jf. nævnte udg. s. 65); men i hvert fald i sidste eksempel er ordforbindelsen klart forstærkende, i retning af: "Ih du milde, ja! hvor de dog lo af det" (nemlig af historien om den forslagne fæster Per So, der snildt fik koblet sit navn og sin slægt sammen med herremandsslægterne Marsvin, Griis m.fl.). Så gengivelsen *å'e* med stød ovenfor er berettiget.

Fra Hardsyssel har vi to eksempler, begge med stødmarkering, det ene fra Ringkøbing-egnen, det andet fra Holstebro-egnen. I det første omtales (i begyndelsen af 1940'erne) et færdselsuheld forårsaget af en lastbil: *Ja, de Bi'ler, hær legge de å køj-e. Å'eja! Sån en æl-de Kvin-, de ka gja-n kom te å kå-st hinne Lyw* = "ja, de biler, her ligger de og kører. Å'eja! Sådant en ældre kvinde, det kan gerne komme til at koste hendes liv" (Kaae 1945, 328). Her må *Å'eja!* snarest oversættes til "Ja, du godeste!", som en understregning af, hvor risikabelt det dog er med "de biler" på vejene – eller eventuelt som kommentar til den efterfølgende bemærkning om konsekvenserne.

Det andet eksempel er sekvensen *å' næj* (= å'e nej), der hos Skautrup (1927-79, bd. 2) omtales sammen med udråb som *næj* *'si'ə en'da* (= nej se endda). Skautrup giver en karakteristik af disse reaktioners plads i kommunikationen: "Forundring og forbavselse ledsages ofte (vel især hos kvinder) af udbrud og interjektioner, der i form dog næppe lader sig skille fra tilsvarende udbrud ved skræk, angst og ærgrelse osv." (s. 120). Brugen af det stødbærende *å'* kommenteres ikke yderligere, skønt den blot længdebærende form *å* nævnes i linjen forud.

Ud over de anførte nordvest- og midtvestjyske eksempler foreligger et sydvestjysk fra Darum ved Esbjerg: *å'ə ja da! (siges ved) smærte, træthed* (Feilberg bd. 3 s. 1187). Heller ikke Feilberg kommenterer den stødbærende form yderligere; den bringes blot (sammen med de to eksemplarer fra Mors, jf. ovf.) blandt et stort antal eksempler på brug af *å*-former, kun med længde.

⁷ Dog muligvis med enkelte ord eller udtaleformer fra det østlige Hardsyssel (jf. Arboe 2004 s. 71).

2) *å'e* alene

Som enkeltstående udråbsord kan *å(h)* bruges i mange situationer som udtryk for forskelligartede sindsstemninger mv. For den stødbærende variant *å'e*, der her er i fokus, udgør °Torsted (Nordthy) igen et godt udgangspunkt. Torsten Balle giver nemlig eksempler fra hele stemnings-spektret, fra det irriterede, ærgerlige udbrud: *'å: ðæn spi'takəl!* (= *å'e* det spektakel, dvs. ”sikken en forbistret larm”), over det klagende udråb: *'å: 'æ 'hå:r så 'uŋt i mi 'hu'e* (= *å'e*, jeg har så ondt i hovedet), til det beundrende, imponerede udråb: *'å:!* med ordet brugt enkeltstående, fx når noget overraskende flot præsenteres. Endvidere kan det bruges rent forstærkende: *å' som de 'ræ'nær!* (= *å'e*, som det regner).

Også A.C. Grøns optegnelser (i 1880'erne) fra Sydthy (JOs °Agger) har eksempler på *å'e* brugt som både positiv og negativ markering, fx: *å', så nystær æ lam' sir uw'ð* = ”*å'e*, så kvikke, livlige lam-mene ser ud”, henholdsvis: *å'ə en jæn!* (= *å'e* en én!), dvs. ”sikken én (haanlig)!”, med Grøns egen kommentar. Desuden et eksempel, hvor kritikken er blandet med beundring: *å', nu krå'p!* (= *å'e*, nogle kroppe!), hos Grøn oversat til: ”Aa, hvilke kroppe! dvs. gavtyve, slyngler⁸ el.lign.”.

Sikre eksempler på udtalen med stød findes desuden i Midt-vestjylland, i det sydlige Salling således i en talemåde: *å', gi in'da æ ven' venə, te a ska hjem' i'jæn, så' æ kjæləŋ* = *å'e*, gid endda vinden vender, til jeg skal hjem igen, sagde kællingen (optegnelse ca. 1960). Videre, i det nordlige Fjends bl.a.: *å'e hærə guj en'da!* = *å'e* herre gud endda (JOs °Vroue, syd for Skive, 1960'erne). Fra det nordlige Hardsyssel beskriver Skautrup nærmere en situation, hvor ordet bruges: ”Hver gang et lyn slog ned, skjulte hun ansigtet i hænderne og sagde *å'ə jösəs*” (bd. 1 s. 114).

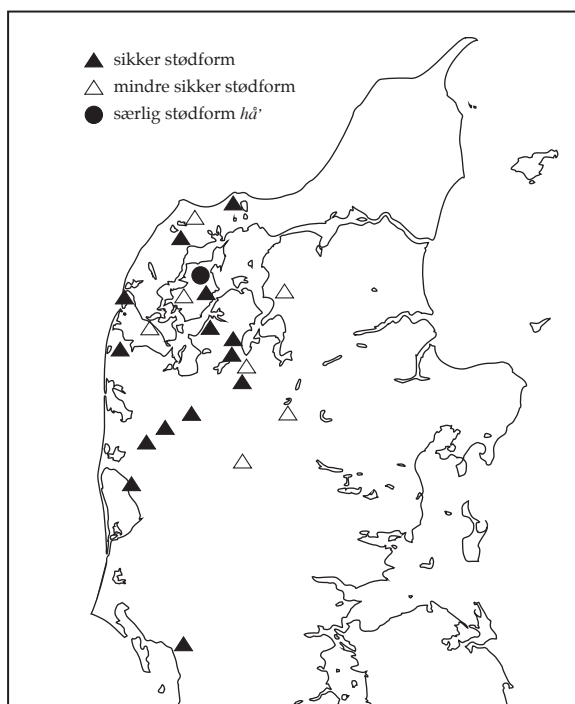
Fra samme område, men længere mod vest (Lemvig-egnen) noterer Møller 1930 s. 220 udbruddet: *å' ka ən få'stå' hur ə tí blöw aw'* (= *å'e*, kan man forstå, hvor tiden blev af), en lydskrevet gengivelse af en linje i Thøger Larsens digt *Høstawten* (1925). Endelig kan anføres to eksempler fra Ringkøbing-egnen; dels *Å'e, vi bløw så sæ' ve't* = ”*å'e*, vi blev så sære (dvs. underligt til mode) ved det” (Kaae 1945

⁸ Denne betydning af subst. *krop* kendes også i rigsdansk, jf. ODS. I. *Krop* 3.

s. 328), dels: *ʰÅ: en̩ˈda ˈdæːr ku a ˈnæmˈ ha skræjˈen omˈkål̩* = *å'e* endda, dér kunne jeg nemt have skredet (dvs. være faldet) omkuld (optegnelse ca. 1950).

Der foreligger yderligere nogle mindre sikre afhjæmlinger, som med rimelighed kan tolkes som eksempler på *å'e* med stød. En optegnelse fra Nordthy har således: *Å·æ!* – *et udbrud der ofte bruges*, tilsyneladende med længdeprik efter *Å*. Men dette tegn bruges i samme optegnelse også til stødmarkering, fx: *de stå-n – i den tid vi kan ses*; her er *de stå-n* = ”den stund”, hvilket i Thy udtales med stød: *de ˈstâːn̩* (jf. Balles optegnelser m.fl.). Så *Å·æ!* kan meget vel tænkes at gengive udtalen *å'e*. I en fortælling fra Vesthimmerland skrives: ”*Åe*”, *sæjer Kræmmeren, ”a ka ett wed e, ...*” (= *åe*, siger kræmmeren, jeg kan ikke vide det ...) (Bach 1951 s. 37). Her kan det ikke entydigt afgøres, om *Åe* udtales med stød, idet *e* efter vokal også kan markere blot længde, fx *såe* (= sagde). Men ud fra stavemåder som *Oere* (= året), *soe* (= så, datid af ”se”), hvor *e* betegner stød, er det i hvert fald muligt, at også *Åe* har udtale med stød. Tilbage i Thy, denne gang Sydthy, skrives kort og godt: *Aa! hur æ war søvne!* (= *å*, hvor jeg var søvnig) (Bundgaard 1924 s. 19). Det efterfølgende udråbstegn kan formentlig tages som udtryk for en udtale med stød, *å'e*; lidt senere (s. 28) optræder en replik indledt med: *Aa, do behøvver wees et aa plok vos* (= *å*, du behøver vist ikke at plukke os), hvor der næppe er tale om stød, men et mere henkastet *åh* (med længde). På samme måde ses *Å!* brugt i en optegnelse fra Herning-egnen.

Til sidst skal nævnes, at *å'e* kan forstærkes med endnu en interjektion, nemlig *ha*. Fra Holstebro-egnen anføres således (ca. 1880): ”*å'ha*, siges spottende til en som praler, når man ikke tror hvad han siger”, altså helt klart betydningen ”du godeste”, ”ih du milde” som omtalt i indledningen. Tilsvarende noteres fra ^oVroue i Fjends: *åːə ha*, også med yderligere understregning: *åːə ˈhajən̩da* = ”*å'e* ha endda”. Muligheden for fremhævelse med *ha* har været brugt tilbage omkring 1800, i hvert fald på Mors, jf.: *Aa ha! hu skjøen (sc.: i Klæder) æ hun dæ goor* (= *Å ha!* hvor skøn (i tøj) er hun, dér går), dvs. ”*å'e* ha, hvor er hun nydelig i tøj, hende som går dér” (Schade 1807/1968 s. 1/21). Schade betegner her *aa ha* med ”interj. admir.” og opfinder vist dermed en ny grammatisk betegnelse: ”beundrende udråbsord”!

Afslutning

Som det er fremgået, findes eksemplerne på *å'e* især i Nordvest- og Midtvestjylland: Thy, Mors, Salling, Fjends og Hardsyssel. Dette er opsummeret på hosstående kort, hvor ▲ markerer sikre stødformer, markerer formentlige, men ikke helt sikre stødformer, og ● betegner △ den særlige stødform *hâ'* (nævnt i afsnit 1.1). Hermed må – om jeg så må sige – det afgørende stød være sat ind i argumentationen for, at der i redaktionen af Jysk Ordbog til sin tid oprettes en artikel *å'e* eller i det mindste en særlig underbetydning af artiklen *å(h)* vedrørende den stødbærende form *å'e*. Når brugen af denne udtale inddrages, kan interjektionen *å(h)* i jysk talesprog vist optræde i omtrent lige så mange kommunikationssituationer hhv. med lige så mange nuanceringer, som PH har skildret det i *Nå*-visen fra 1930'erne for en anden interjektion i rigsdansk: *nå* kan siges både ”dybt forstemt, forundret” og ”henrykt og forskrækket” etc. (jf. Poul Henningsen 1966) – tilsvarende beskrivelser af sindstilstande mv. har vi set anvendt ovenfor.

Litteratur

- Arboe, Torben (2004): To Blicher-sange set under dialektgeografisk synsvinkel. – i: *Danske Talesprog*. 5. Kbh.: Nordisk Forskningsinstitut, Afdeling for Dialektforskning / C.A. Reitzels forlag. 59-82.
- Bach, P. (1951): Farsø-Folk i forrige Aarhundrede. – i: *Fra Himmerland og Kjær Herred*. XVII. Aalborg: Historisk Samfund for Aalborg Amt. 31-43.
- Blicher, St. St. (1842/1942): *E Bindstouw*. Udg. ved Peter Skautrup. Aarhus: Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur / Universitetsforlaget.
- Bundgaard, J. (1924): *Frø Baaer aa te gywt Mand*. Aarhus og Kbh.: Albert Bayers Forlag.
- Daugaard Jørgensen, Birte (1989): Englefedt og pukkelblå – et kapitel af narrestregernes kulturhistorie. – i: *Ord & Sag*. 9. Århus: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning. 4-6.
- Feilberg, H.F. (1904-1911): *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*. III. Kbh.: Universitets-Jubilæets danske Samfund / H.H. Thieles Bogtrykkeri.
- Henningsen, Poul (1966): Nå. – i: Billeskov Jansen, F.J.: *Den danske Lyrik. Efter 1870*. Kbh.: Hans Reitzel. 172-173.
- Kristensen, Torolf (1939): *Frø mi bet'te Ti' å ong- Daw*. Aarhus: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning / Universitetsforlaget.
- Kvolsgaard, C.M.C. (1891): *Spredte Træk af Landbolivet*. Kbh.: Thieles Bogtrykkeri.
- Kaae, Alfred (1945): *Torsted*. Ulfborg: Kaaes Forlag.
- Møller, Christen (1934): Et Dialektdigt i sproglig Belysning. – i: *Studier tilegnede Verner Dahlerup*. Kbh./Aarhus: Universitetsforlaget i Aarhus. 218-223.
- Schade, Caspar (1807/1968): *Bidrag til et Jydsk Idioticon 1807*. Udg. ved Bent Søndergaard 1968. Århus: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning / Universitetsforlaget.
- Skautrup, Peter (1927-1979): *Et Hardsysselmål*. I-II. Kbh.: Universitets-Jubilæets Danske Samfund.
- Skyum, A.C. (1926): Mi føst Tjænnest. – i: *Historisk Aarvog for Mors*. Morslands danske Samfund og Morslands historiske Museum. 89-117.
- Skyum, A.C. (1948): *Morsingmålets Ordforråd*. I. Århus: Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur / Universitetsforlaget.
- Aakjær, Jeppe (1923): *Po fir glowend Pæl*. Kbh. og Kristiana: Gyldendal.
- Aakjær, Jeppe (1924): *I Oplysningens Tjeneste*. Holstebro: Niels P. Thomsens Trykkeri.

SPØRG ”SKAUTRUP”

Af de mange forespørgsler, vi har modtaget til endnu ikke redigerede dele af Jysk Ordbog, bringes her et udsnit:

Spolt

Spørgsmål: Vi er to gamle mennesker, groet i det sønderjyske. Her forleden dukkede ordet *spolt* op. Vi huskede begge vendingen: ”Du er da vist en værre *spolt*”. – Hvor kommer det ord fra? Er det i familie med andre danske eller tyske ord?

Svar:

Spolt (med udtalen *spålt*) brugt om en gavtyv, spilopmager, filur. Ordet er i høj grad sønderjysk, men kendes også nordpå til en linje Ringkøbing-Århus. På Silkeborg- og Århus-egnen (og helt op nord for Viborg) bruges ordet også om en kraftig, stærk, firskåren ung mand eller karl; desuden kan det betyde et afhugget, frakløvet træstykke, og dét er utvivlsomt grundbetydningen. Dermed har ordet forbindelse til verbet at (*fra*)*spalte*, og derfor bringer vi det til sin tid i Jysk Ordbog under opslagsordet en *spalt*. I den form findes ordet også i vor nationalordbog, Ordbog over det Danske sprog, men dér kun brugt om ting, ikke personer. De to betydninger ”kraftig fyr” og ”gavtyv” ser ud til at være udviklet i Jylland.

I betydningen ”gavtyv” kan ordet på sønderjysk have vekselvirket med det fra tysk indlånte ord en *Ausbund* (= skælm, gavtyv). Det udtales almindeligvis *awsbånt* (el. lign.), men forekommer også med udtalen *awsbålt*, og her skyldes l’et nok smitte fra *spolt*.

Skagfæstet

Spørgsmål: Når man i min barndom gulvede korn i laden, skulle negene lægges *skavfæst*, altså med et negs rodende ind imod nabonegets top. Nu jeg husker det, undrer jeg mig over det sære ord.

Svar:

Du må have haft din barndom i Vendsyssel eller Hanherrederne (lige vest for). For det er kun dér oppe, Jysk Ordbog har registreret ordet – med udtaler som *skawfæst* el. *ska:fæst*.

Sidste led af ordet giver sig selv; det er samme form, som på rigssproget hedder *fæstet* – blot ikke i betydningen ”fastgjort”, men ”anbragt”. Ordets første del er det gammeldanske adjektiv *skak* (= skæv, skrå), som nu højst kendes i faste udtryk og afledninger: lægge hovedet på *skak*, at *skakke* (= skråharve etc.). Jysk Ordbog vil bringe ordet under opslagsformen *skagfæstet*.

Ordets grundbetydning er altså ”anbragt skråt, skævt for hinanden”, og den teknik brugte man i mange sammenhænge – for at udnytte pladsen mest effektivt. Som du selv skriver, blev neg lagt *skagfæstet*, men det blev børnene i en stor børneflokk også, når de skulle sove og måtte deles om de få sengepladser i slagbænke, skuffer etc.: det ene barn lå med hovedet ind mod den andens fødder – som sild i en tønde. Eller rettere: som sild på panden! – for hér kunne også steges flere samtidig, hvis de blev lagt *skagfæstet*.

En variant til ordet kendes fra Als og Sundeved: *skagfods* (el. *skagfolds*) i samme betydning. Så ordet har nok tilbage i tiden været brugt over større dele af Danmark.

Sakkerere

Spørgsmål: Jeg har et bryllupsdigt liggende fra mine forældres kost [= bryllup] her på Sundeved i 1906. Heri hedder det blandt andet: ”hind Faer helt sikkert bande og *sakkeree*” [= hendes far helt sikkert bandede og sakkererede (over at skulle have dén svigersøn)]. Hvad er *sakkeree* for et ord?

Svar:

Det sønderjyske ord *sakkerere* (med tryk på *-rere*) er vist helt gået ud af brug nu; det samme gælder varianten *sakkentere*, som Jysk Ordbog kender fra det nordlige Østjylland (fra Århus og nordpå).

Begge ord betyder at råbe op, skælde ud, og de er især blevet anvendt i forstærkende dobbeltudtryk som *bande og sakkerere* – helt i stil med *bande og dominere*, *bande og blåne*, eller et almindeligt rigssprogsudtryk som *råbe og skrige*.

Både *sakkerere* og *sakkentere* viser tilbage til kirkeordet *sakramente*. En bog trykt i Århus 1637 har udtrykket *sacramenterer og skiender* (= bander og skælder ud), og endnu længere tilbage rækker det beslægtede plattyske *sakkermenteeren* (= bande). Ordene må være dannet i katolsk tid, idet man dengang normalt brugte eder, hvor man bandede ved Gud, jomfru Maria, helgener (*hillemand!*) – samt de hellige sakramenter! Ganske som det endnu kendes i Sydeuropa, mens man her i Nordeuropa med reformationen gik over til at bande ved satan og diverse sygdomme (*fandeme!, for pokker!*).

Alle verber med den trykstærke endelse *-ere* stammer i sidste instans fra fransk (i reglen med tysk som transitsprog), eller de er dannet hér i landet på et tidspunkt, hvor ord på *-ere* er blevet mode. I bondebefolkningen var man akkurat lige så nysgerrige og modebevidste mht. orddannelse, som man var i købstadsbefolkningen; men meget ofte brugtes disse indlån til at lægge en ironisk distance. I bryllupsdigtet, du nævner, muntre man sig over faderen, der ikke bare bandede, men *sakkererede*: han hidsede sig da så gevaldigt op (formentlig for at falde lige så hurtigt ned igen).

For liebhavere

Mange af vore læsere har gennem 8 årgange af *Ord & Sag* fulgt Hans og Kathrines markedsrejse. De, der ønsker det, kan nu erhverve en samlet, mht. lydskrift og oversættelse forbedret udgave af Marinus Poulsens fortælling: *Te Mar'ken i Holsbrow*' (87 sider + ordliste og kommentarer om dialekten).

Hæftet er gratis, men bestillere bedes medsende 50 kr. (check el. frimærker) til dækning af forsendelsesomkostningerne. Henvendelse til: Peter Skautrup Centret, Jens Chr. Skous Vej 4, bygn. 1483, 6. etage, 8000 Århus C.

Fra arkiverne: En drukneulykke

Dialektforskere fra København og Århus har gennem årene foretaget mange båndoptagelser af ældre dialekt. Der er på den måde sikret tusindvis af timers beretning om, hvordan man levede og tænkte i det ældre landbosamfund. Originaloptagelserne er nu overdraget Stats-

fortsættes s. 61

Optaget af Bent Jul Nielsen 1973.

Aflæst af Kirstine Århammar 1992.

Fortælleren er født 1891 i Sebber sogn.

- 1 'mi:n 'na:bo han 'drownt 'hæ:r,u i'mel sevə'suŋ' å 'walstedð – 'dæ:r
æ ən 'ta:q,blåk 'dæ:r,u – 'li: 'u: i 'dæn' 'ræ"tneŋ – å 'de wa dæn
'sø"tənt no'wæm'bær – 'ja: han – haj 'wa så fā'wow'ən – de wa ən
- 4 'oŋ' 'man' – å så 'læst han – han 'håð 'så:n æ 'be"tə 'skiv – å så
læst han 'fī:r 'ru:sər ə'po mæ 'pæ:l å de 'hiələ – å 'så 'wælt ən – å
'så gik han jo 'uk – å han 'wa så gu'ə te å 'swöm: – mæn han wa i
- 7 'gomi,stöwlər – å 'dæ: hå: han fāt dæn 'jæn: 'o: – dæn 'nå:n dæn hå:
han 'æ" fāt 'o: – å 'så hå: han swömə ə 'støk 'en'
- 10 'så hans 'bæstə,mo:r – hon 'bowə jo 'hæ:,niər – hon 'ga sæ – hon
'græ:ə 'öw'ər te han kam 'æ"t 'hjæm' – hon 'ku" fā'sto: hwa ðæ
blöw 'wæ: (?) – hwa ðæ blöw 'te 'mæ ham – 'så 'sæj'ər a – han ka
- 13 'træf å 'go: 'niə i 'suŋ'ə – i sevə'suŋ' 'hæ:,niər – de 'æ"t u'mu:li næj
– næ:j hon blöw 'we – å så gik a 'hæn' te wow'n – de wa jo 'mi:n
'makər – så 'sæj'ər a – wi kāmə west 'te å ta 'hæn' å 'sik 'æ"tər – wi
- 16 'ka" 'fen: 'niəls – fā 'han æ blöwən 'wæk
'ja: de ku 'wow'n hæ'l'ər 'æ"t fā'sto: – så 'tu'ə wi 'met 'skiv mæ
- 19 'sæj'l – fā mo'to:r,bå:ðən 'dæn wa jo lastə mæ 'ru:sər – 'dæn' ku wi
'jo"t leq å staq 'ront 'mæ 'dæ:,u 'dæj',gāŋ – 'så sæjlt wi 'dæ:,ni'ə
'æ – å 'dæn',gāŋ' wi kam ə 'støk 'ni'ər 'så ku wi 'si: 'skiv'ə de 'kam
- 22 mæ bon'ən i 'wæj'rə å dröw 'en' i'mu'ə 'taq'ə – 'en' i'mu'ə 'lan' –
'wen'ən 'dæn' wa 'østən – 'så 'sæj'ər a – 'no ær æ sku 'skæj' 'nøj –
dæ æ wes 'æ" 'twiwl åm 'ånt fār' ə – da 'skiv'ə de 'kām'ə på 'dæn'
- 25 'mā:ə

biblioteket i Århus med henblik på bedst muligt fremtidssikring – i digitaliseret form og lagret i klimafaste rum. Ordbøgerne har dog stadig kopier stående af båndene, så materialet kan efterhøres, udskrives i lydskrift og evt. publiceres.

Det meste af indholdet har særlig interesse for lokalhistorikere og dialektforskere, men ind imellem støder man også på erindringsbilleder, enhver kan forstå umiddelbart – og som bedre end fagfolks tørre fremstillinger giver læseren indsigt i datidens livsvilkår. Vi bringer nedenfor en beretning af denne art, optaget i Jylland af en københavnsk dialektforsker.

Min nabo han druknede herude imellem Sebbersund og Valsted. Dér er en tagblok derude – lige ude i dén retning – og det var den 17. november. Ja, han ... han var så forvoven, det var en ung mand. Og så læssede han – han havde sådan et bitte 'skib' – og så læssede han 4 ruser på med pæle og det hele. Og så væltede den, og så 'gik' han ud. Og han var så god til at svømme, men han var i gummistøvler, og dér havde han fået den ene af – den anden havde han ikke fået af – og så havde han svømmet et stykke ind.

Så hans bedstemor – hun boede jo hérnede – hun gav sig ... hun græd over, at han ikke kom hjem. Hun kunne ikke forstå, hvad der var sket, hvad det blev til med ham. Så siger jeg: "Han kan træffe at 'gå' nede i Sundet" – i Sebbersund hernede – "det er ikke umuligt, nej". Nej, hun blev ved, og så gik jeg hen til Vagn – det var jo mín makker. Så siger jeg: "Vi kommer vist til at tage hen og se efter, vi kan ikke finde Niels, for han er blevet væk."

Ja, det kunne Vagn heller ikke forstå. Så tog vi mit 'skib' med sejl. For motorbåden den var jo lastet med ruser; dén kunne vi jo ikke ligge og stage rundt med derude dengang. Så sejlede vi dérnede ad, og da vi kom et stykke ned, så kunne vi se 'skibet'. Det kom med bunden i vejret og drev ind imod tagrørene, ind imod land – vinden den var fra øst. Så siger jeg: "Nu er der sgu sket noget, der er vist ikke tvivl om andet fordi ... da 'skibet' det kommer på den måde."

- å wi tuk så 'uk å 'fan' ham 'åsə – å han 'lā' 'li' på 'bon'ən – de wa
 'klā:r 'wān' 'dæn' 'daw' – 'hā' ə wot 'daw'ən 'æ"tər så ku 'wi" hā
 28 'fonən ham – 'da war ə 'blæ's,wæj'r – å 'da wa 'wān'ə 'tyk han 'lā'
 'sā'n mæ 'armən 'öw'ər,kās – å han wa i' ə 'gu:l 'oli,fårkəl – 'de hā'
 han 'får sæ – å 'sā de'hæ' 'hwi' 'stöwəl – de ku wi 'sik niə i 'wān'ə
 31 – å 'han wæjə 'eηən'teη' i 'wān'ə – 'sā to wi ən 'sta'q 'li' 'en' 'un'ə
 ham – de 'kam lisə 'stel' 'āwən₁uk – å 'sā to wi ham 'en' i 'bo'ðən –
 så sæjlt wi ham te sevə'suη' å 'reηə 'æ"tə 'dåqtərn å poli'ti'ə – 'dæ
 34 kam 'eηən – 'sā kam ə 'böj te wi ku 'gāt sæjl ham 'hjæm'
 de wa ən 'gremə 'tu:r – å huj wa 'hi'əl fā'styrə 'dæn' 'gaməl 'kuən
 37 wi 'kam mæ ham – å wi 'hænt ən 'sti'q å 'lā' ham ə'po – han wa
 'føl't mæ 'tāη' i 'mon'ən – å 'wān'ə de 'dre"pə a ham – de wa ən
 u'hyqəli 'daw'

Michael Ancher: Den druknede (1896). Skagens Museum

Og vi tog så ud og fandt ham også. Og han lå lige på bunden – det var klart vand den dag; havde det været dagen efter, så kunne vi ikke have fundet ham; da var det blæsevejr, og da var vandet 'tykt'. Han lå sådan med armene overkors, og han var i et gult olie'forklæde' – det havde han for sig – og så den her hvide støvle. Det kunne vi se nede i vandet.

Og han vejede ingenting i vandet. Så 'tog' vi en stage lige ind under ham. Det (= liget) kom lige så stille op, og så tog vi ham ind i båden. Så sejlede vi ham til Sebbesund og ringede efter doktoren og politiet. Der kom ingen. Så kom der bud, at vi kunne godt sejle ham hjem.

Det var en grim tur. Og hun var helt forstyrret, den gamle kone, (da) vi kom med ham. Og vi hentede en stige og lagde ham på. Han var fyldt med tang i munden, og vandet det dryppede af ham. Det var en uhyggelig dag.

Kommentar:

Havde vi nu ikke vidst, fortælleren var fra Sebber, ville det alligevel være relativt let at indkredse hans dialekt: Vi er i Jylland nord for Kongeåen, hvor man udtaler de "stumme h-er" (lj. 11: hjem, 29: hvide) – ja endda i den nordligste fjerdedel af Jylland, hvor alle v-er udtales som w (14: var, 18: vi). Dialekten er østjysk, for der bruges efterhængt bestemthedsendelse (18: skibet, 19: -båden, ikke æ skib etc.), men det er et vestligt østjysk, for der anvendes såkaldt vestjysk stød (hér markeret med ") (4: bitte, 38: dryppede, 11: kunne-ikke; 27: vi-ikke) – og stød kan i bestemte sammenhænge (ved såkaldt klusilspring) erstattes af -k (6: ud, 15: se). Det vestjyske stød kan imidlertid kun falde på vokal, ikke på konsonant (5: væltede, 37: hentede). Og så er vi allerede kommet til det nordvestlige Himmerland, et lille homogent dialektområde.

Så vidt en geografisk bestemmelse, baseret på udtale og bøjning, sådan som det lettest gøres. Dialekternes ordforråd er knap så gode geografiske vejvisere, og beretningen ovenfor har ingen gloser (el. ordbetydninger), som entydigt peger mod Nordvesthimmerland. Men bortset derfra er der adskillige jyske dialektord, ukendte på rigssproget (i hvert fald i dén betydning): blok (2, brugt om en klump af hårdt el. sejt materiale, hér tagrør); træffe at (13, = hænde at); for det (24, = fordi, eftersom); lagde (26, = lå, med den velkendte jyske sammenblanding af ligge/lægge); ovenud (32, = op, til overfladen). Nogle af dialektordene hører specielt hjemme i fiskersprog (og bruges ikke sådan af de lokale bønder): skib (4, = båd); gik ud (6, = faldt over bord); gå (13, = drive fiskeri; jf. at fisk også går bestemte steder efter føde); tyk (28, = uklart, hér om vand); olieforklæde (29, dannet på grundlag af olieklæder, gldgs. fiskerbenklæder og -sydvest, af ubleget bomuldsgarn imprægneret med kogende linolie, så det blev vand- og smudsskyende).

Fortællestilen er ikke egnsbestemt. Den har fortælleren til fælles – ikke blot med lokale bønder, men overhovedet med folk fra den gamle landbokultur. Det er en kølig beskrivelse, med minimale udtryk for fortællerens følelser (36, 38f.) og holdninger (33f., det betonedes der). Fortællingen er jævnt fremadskridende (så skete der dét, så sagde jeg dét ...), bortset fra en række parentetiske forklaringer (markeret med tankestreg i oversættelsen) – og bortset fra, at begivenheden jo egentlig er kort opridset allerede i 1-8, hvorpå fortælleren genoplever det hele én gang til, med langt flere detaljer (10-39). Synsvinklen ind på begivenhederne ligger fast hos fortælleren selv; han prøver ikke at ”indleve sig” i de andre figurer. Fortællingens styrke ligger i de detaljeret og skarpt tegnede glimt (de hæmmende gummistøvler 6-8, bedstemoderens ængstelige forvirring 10-12, liget på fjordbunden 28-30, hjemkomsten 36-39).

Alt i alt samme nøgterne fortællestil, Johs. V. Jensen anvendte i mange af sine Himmerlandshistorier – men fortællingen ovenfor er jo også en rigtig himmerlandshistorie!

Viggo Sørensen